

ΝΕΟΙ ΤΟΠΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Αντικείμενα- ρυθμιστές μικροκλίματος

Δημήτρης Ζαμπόπουλος

Νέοι τόποι οικονομίας

Από την επινόηση της Οικονομίας
στην απόλαυση της δαπάνης

Αντικείμενα- ρυθμιστές μικροκλίματος

ΔΠΜΣ “Σχεδιασμός- Χώρος- Πολιτισμός”
Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ, Οκτώβριος 2021

σπουδαστής: Δημήτρης Ζαμπόπουλος
επιβλέπων καθηγητής: Γιώργος Γυπαράκης

Περίληψη

Η στροφή από την επιστήμη της οικονομίας προς την έννοια της Αγοράς σημαίνει τη μετάβαση σε μια σύγχρονη γεωλογική εποχή κατά την οποία το ανθρώπινο είδος κυριαρχεί στο πλανητικό οικοσύστημα: μια εποχή με τους δικούς της εξαντλητικούς βιορυθμούς και εξαντλημένους πόρους. Ταυτόχρονα, στο σύστημα αυτό, το ανθρώπινο είδος φαίνεται να χάνει ολοένα και περισσότερο την επαφή του με τα φυσικά φαινόμενα. Οι μεταβολές του περιβάλλοντος ή του μικροπεριβάλλοντος, υπό άλλες συνθήκες, θα γίνονταν αντιληπτές και θα μπορούσαν να προβλεφθούν από το ανθρώπινο σώμα που θα λειτουργούσε σα μετεωρολογικό εργαλείο. Παράλληλα, οι αλλαγές αυτές θα μπορούσαν να ειπωθούν σαν επιμέρους σκηνές ενός θεάτρου της Οικονομίας του Κόσμου. Μέσω της κατασκευής αντικειμένων που διερευνούν τη σχέση της οικονομίας με την οικολογία, του νόμου και του λόγου, η μελέτη ασχολείται με την τοποθέτηση του ανθρώπινου σώματος, του homo economicus, σε ένα οικοσύστημα ανοιχτό σε ενδεχόμενα και προβλέψεις, το οποίο συνεχώς εξελίσσεται με διαφορετικούς ρυθμούς και σε πολλαπλές τροχιές ως ένα ensemble από σύμπαντα.

Λέξεις- κλειδιά: υπερπαραγωγή, apparatus, ατμόσφαιρα, έμφυλη δικαιοσύνη, ελάχιστη αντίσταση.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή		σελ. 12
ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ: Οικονομία- Η κρυφή συσσώρευση		σελ. 18
1. Εργαζόμενοι, εργαζόμενες και παραγόμενος υλικός πολιτισμός	<i>ανταγωνισμός, υπερπαραγωγή, φεμινιστικά οικονομικά</i>	σελ. 19
2. Το απόθεμα στο έργο των Lacaton & Vassal	<i>δαπάνη, κτιριολογικό πρόγραμμα, ενέργεια</i>	σελ. 29
3. Απρόβλεπτα άυλα νομίσματα	<i>κρυπτογράφηση, έλεγχος</i>	σελ. 34
ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ: Οικολογία- Τα φαινόμενα που δεν κρύβονται		σελ. 44
1. Ο εποικισμός του αέρα	<i>Ψυχρός Πόλεμος, νόμος του cloud, Grossraum</i>	σελ. 47
2. Ατμόσφαιρες	<i>απόσυρση, νομαδισμός, χωρική δικαιοσύνη</i>	σελ. 57
Συμπεράσματα- Η μετάβαση του Ροβινσώνα		σελ. 62

Η λέξη «οικονομία» με την επιστημονική της έννοια μπορεί να οριστεί ως το σύνολο των συνειδητών και συστηματικών ενεργειών των ανθρώπων, οι οποίες αφορούν την παραγωγή, διανομή, ανταλλαγή και κατανάλωση περιορισμένων σε ποσότητα αγαθών και υπηρεσιών, από διαφορετικούς παράγοντες σε μια δεδομένη γεωγραφική τοποθεσία. Στην καθημερινή μας ζωή μπορεί να σημαίνει πολύ απλά από την εξοικονόμηση χρημάτων, μέχρι τη γενικότερη οικονομική κατάσταση ενός κράτους ή και του πλανήτη ολόκληρου.

Στην περίπτωση της καθημερινής φράσης «κάνω οικονομία», αλλά και σε πολλές άλλες όπως «χώρες με ανεπτυγμένη οικονομία» θα μπορούσαμε να πούμε πως ο όρος μοιάζει να απο-επιστημονικοποιείται και παίρνει τη σημασία είτε μιας κατάστασης περιστολής δαπανών και λιτότητας, είτε ενός βασικού μετρήσιμου μεγέθους ενός συστήματος ή καθεστώτος που επικρατεί στη χώρα ή στην περιοχή που αναφέρεται. Κατά τη μετάβαση αυτή, η οικονομία από επιστήμη η οποία προσφέρει εναλλακτικές και διευρύνει δυνατότητες, μετατρέπεται σε έναν αυστηρό κανονιστικό γραφειοκρατικό κλάδο που οργανώνει μηχανιστικά μια κατάσταση πραγμάτων κατανοητών αποκλειστικά από συγκεκριμένες βαθμίδες ενός κλειστού συστήματος. Το παράδοξο αυτό προκαλεί ένα αίσθημα ανημπόριας και περιορισμού στους μη μνημένους, πράγμα ασύμβατο με τη φύση της επιστημονικότητας και της πολιτικής, όπου και οι δύο παραδοσιακά συνεισφέρουν στην αίσθηση ότι οι δυνατότητες διευρύνονται και όχι στο ότι περιορίζονται **(1)**. Κάτι που προκύπτει από όλα τα παραπάνω λοιπόν, είναι η έρευνα προς ένα νέο παράδειγμα που θα προωθήσει τα πράγματα προς κάποια διαφορετική κατεύθυνση. Ποιός είναι ο τόπος ή ποιός είναι οι τόποι νέων “οικονομικών πρακτικών”; Το ερώτημα αυτό θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε μέσω των εννοιών του νόμου και του λόγου, καθώς αναζητώνται εναλλακτικά πιο αποκεντροποιημένα συστήματα ελέγχου, στο πεδίο που σήμερα ονομάζουμε οικολογία (κεφάλαιο 2).

Ενώ η οικολογία φαίνεται να δίνει απαντήσεις ή καλύτερα, να επανατοποθετεί κάποια ερωτήματά μας, ο όρος της οικολογίας χρειάζεται μια αποσαφήνιση. Η οικολογία από πεδίο γνώσης τα τελευταία χρόνια συχνά χρησιμοποιείται ως ιδιότητα ανταγωνιστικών καταναλωτικών προϊόντων, τα οποία προωθούνται ως οικολογικά (νέα υλικά, πράσινες διαδικασίες παραγωγής κλπ.) και μάλιστα διοχετεύονται στην αγορά μέσω ενός συστήματος το οποίο δεν ενδιαφέρεται για την επιστήμη της οικολογίας. Έτσι ερχόμαστε αντιμέτωποι με ένα δεύτερο παράδοξο ενός οικονομικού συστήματος που το αφορά η παραγωγή οικολογικών προϊόντων, αλλά όχι η οικολογία της παραγωγής προϊόντων, όπως για παράδειγμα ο έλεγχος της ποσότητάς τους. Το δεύτερο αυτό ζήτημα διερευνάται μέσω των υποκειμένων και των αντικειμένων που προκύπτουν από τις οικονομικές παραγωγικές διαδικασίες ψάχνοντας μεθόδους, σχήματα και αρχιτεκτονικές που σχετίζονται με το απόθεμα, τη διανομή του πλούτου και την αποανάπτυξη (κεφάλαιο 1).

Η παραγωγή είναι κάτι που συνδέει άμεσα τους κόσμους της οικονομίας και της οικολογίας, αν και στις μέρες μας μπορεί να

Οικολογία: Κλάδος της βιολογίας που ασχολείται με το μέγεθος, τη διάδοση, την ποικιλότητα, την κατανομή, την ποσότητα (βιομάζα) και τον πληθυσμό των ζώντων οργανισμών, καθώς και με το πώς αυτά τα μεγέθη επηρεάζονται από την αλληλεπίδραση των ειδών με το περιβάλλον τους.

(1) Bruno Latour, Η πρώτη και η δεύτερη φύση- Ποιά πολιτική;, τόμος “Συμβιώσεις” (Καστανιώτη, 2015)

εμφανίζεται ως μέρος ενός αυτορυθμιζόμενου συστήματος, που φαίνεται να αδιαφορεί για τη σχέση του ανθρώπου με το μη ανθρώπινο μέρος του κόσμου, με τα παράλληλα σύμπαντα και τους παράλληλους βιορυθμούς των υπόλοιπων ειδών ζωής. Αυτή η σύνδεση όμως, είναι και ο λόγος που δε μπορούμε εύκολα να μιλήσουμε για την οικολογία χωρίς να ασχοληθούμε με το οικονομικό της ίχνος, και αντίστοιχα για την οικονομία χωρίς να αναφερθούμε σε πλουτοπαραγωγικούς πόρους. Ενώ στην αρχική μου προσέγγιση στο θέμα έψαξα τους νέους γενναίους κόσμους της οικονομίας στον ψηφιακό χώρο, γρήγορα κατάλαβα ότι η βασική πρόκληση που έχει να αντιμετωπίσει η οικονομία δεν είναι η ψηφιοποίηση αλλά η οικολογική κρίση. Η ψηφιοποίηση ξεκίνησε με ένα όραμα εκδημοκρατισμού, το οποίο όμως ήταν καταδικασμένο να απορροφηθεί γρήγορα από ένα σύστημα που φαίνεται να μη μπορεί να στηρίξει οικονομικά την ελευθερία στην οποία βασίζεται.

Οι αξίες του οικονομικού συστήματος αυτού είναι εξημερωμένες και βασίζονται στην παραγωγή, στη συσσώρευση αγαθών και στην αποτελεσματικότητα αυτής της αυτοτροφοδοτούμενης διαδικασίας. Το σύστημα απεύχεται τη φθορά και έχει δομήσει τη γλώσσα του βάσει της αθανασίας. Η επιδημία ελέγχεται από την υϊκή πιστοποίηση, η μολυσματική μεταδοτικότητα αποκαλείται κληρονομικότητα, ενώ η διαδικασία του πληθύνεσθαι μέσω της μεταδοτικότητας αυτής, ονομάζεται σεξουαλική αναπαραγωγή **(2)**. Ο κάθε οργανισμός αντιμετωπίζεται σαν μια τέλεια μονάδα, ενώ μπορούμε να τον δούμε σαν ένα επιμέρους οικοσύστημα γονιδιωμάτων με κοινοπραξίες, κοινότητες που συμβιώνουν, ανταγωνίζονται μεταξύ τους, παρασιτούν. Η φύση θα μπορούσε να είναι καλύτερος οδηγός, αν καταλάβουμε τους μόχθους μας ως μέρος της ύπαρξής της. Αυτή η οπτική θα μπορούσε να μας οδηγήσει σε πολύ πλουσιότερες πολλαπλότητες και τοπολογίες ενός ετερογενούς και μη τελεολογικά διασυνδεδεμένου κόσμου **(3)**. Η οικολογία από την άλλη, δεν έχει να κάνει με τον περιβαλλοντισμό και τη φυσική ιστορία. Η οικολογία δε φαίνεται να συνδέεται με τίποτα πράσινο και ούτε είναι φιλική ή εχθρική προς το περιβάλλον, όπως μπορεί να χρωματίζεται για τις ανάγκες προώθησης αγαθών. Η οικολογία αναλύει δεδομένα. Στενά συνδεδεμένη με την εξελικτική βιολογία, τη γενετική και την ηθολογία, η οικολογία είναι ένα πεδίο με ξεκάθαρες πολιτικοοικονομικές ρίζες, για αυτό και μεθοδολογικά αναλύοντας τις λέξεις “οικονομία” και “οικολογία” και μιλώντας για τη σχέση τους με τα συνθετικά “οίκος”, “νόμος” και “λόγος” στοχεύω σε μια ανανοηματοδότηση των όρων.

Παράλληλα με όλα αυτά, όσον αφορά το φυσικό κόσμο των μη ανθρώπινων οργανισμών, το ανθρώπινο είδος φαίνεται να χάνει ολοένα και περισσότερο την επαφή του μαζί τους. Ο άνθρωπος δε συσχετίζεται με τα φυσικά φαινόμενα και με τις μεταβολές που γίνονται μικροσκοπικά, ενώ υπό άλλες συνθήκες ένα νέο φύλλο, ένα ψιλόβροχο, η ανάπτυξη ενός μύκητα, τα αποτελέσματα της κίνησης του Γαλαξία θα μπορούσαν να ειδωθούν σαν επιμέρους σκηνές ενός θεάτρου της Οικονομίας του Κόσμου. Ο στόχος λοιπόν εδώ είναι ακριβώς αυτή η τοποθέτηση του ανθρώπινου σώματος, του *homo economicus* σε ένα

(2) Gilles Deleuze & Felix Guattari, *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia* (trans. B. Massumi, Athlone Press, 1988)

(3) Donna J. Haraway, *When species meet* (University Of Minnesota Press, 2007)

οικοσύστημα διαφορετικής μαγείας από τη μαγεία της Αγοράς, ανοιχτό σε ενδεχόμενα, το οποίο συνεχώς εξελίσσεται μέσω πολλαπλών ρυθμών και σε πολλαπλές τροχιές ως ένα ensemble από σύμπαντα.

Force Majeure, Anicka Yi, 2017, exhib. *'Life is Cheap'*

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ:

Οικονομία- Η κρυφή συσσώρευση

Η επινόηση της αποεπιστημονικοποιημένης Οικονομίας υπό τους όρους ενός κανονιστικού κλάδου εμφανίζεται γύρω στο 1945 με την πυροδότηση ενός μοντέλου εκρηκτικής ανάπτυξης και επ' άπειρον αναβολής των ορίων (limits) και των περιορισμών (restrictions), όποτε και για πρώτη φορά εντοπίζουμε μια διαφορά μεταξύ των όρων «οικονομία» και «Οικονομία» (με κεφαλαίο Ο) **(1)**. Ο δεύτερος όρος αφορά ένα ιστορικά πρόσφατο μόρφωμα, το οποίο ξεπερνά την επιστήμη της οικονομίας και αναδύεται ως ένα θεϊκό υποκείμενο, με την έννοια της Αγοράς (market). Σε αυτό το υποκείμενο ωστόσο, έρχεται να εξαρτηθεί η ανθρώπινη επιβίωση και ως εκ τούτου πρέπει πάντα να «τονώνεται» και να επεκτείνεται προκειμένου να παραμένει ζωντανό.

Η περιγραφή της οικονομίας ως Αγοράς, ως interface market, προσφέρει υπερβολικά λίγες προσβάσεις, λίγα εργαλεία για να συλλάβουμε την έκταση και τη συνθετότητα αυτού που πραγματικά συμβαίνει και λίγες εναλλακτικές επιλογές, με αποτέλεσμα την αποεπιστημονικοποίηση και αποπολιτικοποίηση του όρου. Αυτό μπορεί να αποδοθεί και στο γεγονός ότι η προσέγγιση της Αγοράς εστιάζει κυρίως στο τελικό αποτέλεσμα και όχι στους κινδύνους που ενέχει η υπερπαραγωγή. Υπάρχει μια πάρα πολύ συγκεκριμένη κανονιστική αναγκαιότητα γύρω από την υπερπαραγωγή, όπως και μια ανάγκη για τυποποίηση και εγκαθίδρυση ενός αισθήματος ανημπόριας και μη αναστρεψιμότητας **(2)**. Η αναγκαιότητα συνδέεται με την επιβίωση και την επέκταση του συστήματος αυτού. Το αίσθημα ανημπόριας και περιορισμού όμως, δεν παράγεται μόνο από τις παραπάνω διαδικασίες, αλλά πολλές φορές και από τη φαινομενικά απέναντι πλευρά. Συχνά οι ριζοσπαστικές απόψεις μετατρέπουν όλο το περίπλοκο και καθ' όλα τετριμμένο σύνολο συναθροισμάτων που παράγουν τη μη αναστρεψιμότητα για την οποία μιλάμε, σε ένα όλον που ονομάζουν Καπιταλισμό. Η ριζοσπαστική κριτική για την ανατροπή του καπιταλισμού, η οποία τον συνοδεύει σταθερά στην ιστορία του, συχνά αποφεύγοντας να αναλύσει τις πολυπλοκότητες των φαινομένων, να αφουγκραστεί ανάγκες και να προτείνει νοσηματοδοτήσεις, φροντίζει από τη μια να έχει πάντα δίκιο, αλλά από την άλλη φροντίζει πάντα να ντύνεται.

Όλη αυτή η στροφή που περιγράφεται από την οικονομία προς την Αγορά έχει ήδη ξεκινήσει από την περίοδο του Διαφωτισμού στην Ευρώπη, περίοδος που έγινε συνώνυμη της προόδου, της βελτίωσης και της επέκτασης των δυνάμεων του ανθρώπου. Ας μην ξεχνάμε ότι η στροφή αυτή σημαίνει, εκτός των άλλων, και τη μετάβαση σε μια σύγχρονη γεωλογική εποχή, κατά την οποία το ανθρώπινο είδος κυριαρχεί στο πλανητικό οικοσύστημα: μια εποχή με τους δικούς της εξαντλητικούς βιορυθμούς και εξαντλημένους πόρους. Πρόκειται για την εποχή του Ψυχρού Πολέμου, των αρνητικών επιπτώσεων της ανθρώπινης δραστηριότητας στη βιόσφαιρα της Γης, του αποικισμένου αέρα από drones, δορυφόρους ή στρατιωτικές ιπτάμενες μηχανές. Η σύσταση του αέρα αυτού εξαρτάται από εκπομπές ρύπων που οφείλονται στην παραγωγή της απαραίτητης ενέργειας για την επέκταση μιας Οικονομίας που βασίζεται στα ορυκτά καύσιμα.

(1) Bruno Latour, Η πρώτη και η δεύτερη φύση- Ποιά πολιτική;, τόμος “Συμβιώσεις” (Καστανιώτη, 2015)

(2) Franco Berardi, The Future After the End of the Economy, e-flux (Journal 30, Δεκέμβριος 2011)

1. Εργαζόμενοι, εργαζόμενες και παραγόμενος υλικός πολιτισμός

Μιλώντας για την οικονομία, το πρώτο πράγμα που μας απασχολεί είναι η παραγωγή υλικού και άυλου πολιτισμού μέσω της εργασίας. Το οικονομικό σύστημα του δυτικού κόσμου χαρακτηρίζεται από την αγορά της μισθωτής εργασίας, δηλαδή την αγορά και πώληση της ικανότητας προς εργασία (εργατική δύναμη), η οποία αντιμετωπίζεται σαν εμπόρευμα. Οι ζωές των εργατών έτσι γίνονται μέσα παραγωγής, γίνονται κεφάλαιο που πρέπει να φυλάσσεται εντός των ορίων της αποδοτικότητας και του κοινωνικού ελέγχου. Τι γίνεται όμως με την κοινωνική αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού αυτού; Ποιά είναι τα υποκείμενα τα οποία εργάζονται, με ποιόν τρόπο και τι παράγουν σε κάθε περίπτωση;

Ανταγωνισμός & συμβιώσεις

Προς την τράπεζα του μέλλοντος, Θοδωρής Προδρομίδης, 2013

Το εταιρικό σύστημα που κάποτε οργάνωνε καριέρες με σταθερή πορεία και εξέλιξη είναι τώρα ένας λαβύρινθος κατακερματισμένων θέσεων εργασίας. Πολλές εταιρείες της νέας οικονομίας προσυπογράφουν τις θεωρίες της ομαδικής εργασίας, αλλά οι αρχές αυτές συχνά δεν εφαρμόζονται στην πράξη. Απεναντίας, ο εξατομικευμένος ανταγωνισμός δυσχεραίνει τους περισσότερους εργαζόμενους και εργαζόμενες για έναν συγκεκριμένο λόγο: η δομή των αμοιβών δεν τους ευνοεί, καθώς στις εταιρείες της νέας οικονομίας το μερίδιο του πλούτου των υπαλλήλων μεσαίου επιπέδου έχει μειωθεί πολύ, ενώ έχει αυξηθεί ο πλούτος των ανώτατων στελεχών. Επίσης, τα περιθώρια διαμαρτυρίας στενεύουν, καθώς οι υπάλληλοι ξέρουν ότι η ανεργία δεν είναι πια μόνο πρόβλημα της εργατικής τάξης και δεν αναλαμβάνουν το ρίσκο να βρεθούν χωρίς δουλειά. Στην παγκοσμιοποιημένη αγορά ειδικευμένοι εργάτες μεσαίου επιπέδου κινδυνεύουν να χάσουν τη δουλειά τους από κάποιον όμοιό τους στην Ινδία ή στην Κίνα, που έχει ίδιες δεξιότητες αλλά δουλεύει για μικρότερη αμοιβή.

Όσον αφορά τον ανταγωνισμό αυτό, ο νεωτερικός κόσμος έχει δύο τρόπους για να επιθυμούμε να δουλεύουμε σκληρά και καλά. Ο πρώτος είναι η ηθική προσταγή να κάνουμε δουλειά για χάρη της κοινότητας. Ο άλλος τρόπος, επικαλείται τον ανταγωνισμό, υποθέτοντας ότι ο ανταγωνισμός με τους άλλους διεγείρει την επιθυμία να εκτελούμε κάτι καλά. Αντί για τη συνοχή της κοινότητας, ο ανταγωνισμός υπόσχεται ιδιωτικές ανταμοιβές **(3)**. Και οι δύο αυτές συνταγές έχουν αποδειχθεί προβληματικές. Η πρώτη λόγω της αποθάρρυνσης των εργατών, οι οποίοι εμφανίζονται χωρίς κίνητρο, και η δεύτερη λόγω της έλλειψης αμοιβαίου σεβασμού, αυτοσεβασμού και συνεργασίας μεταξύ των ανθρώπων για χάρη ενός έργου. Σε κάθε οργανισμό, άτομα ή ομάδες που ανταγωνίζονται και αμείβονται για να κάνουν κάτι καλύτερα από τους άλλους, είναι αναμενόμενο ότι θα αποκρύψουν πληροφορίες. Τα παραπάνω μας οδηγούν στο να ξανασκεφτούμε τις θριαμβολογίες για την εσωτερική κατάρρευση του κομμουνισμού και της σοβιετικής αυτοκρατορίας το 1989, και

(3) Richard Sennet, *Ο τεχνίτης* (Νησίδες, 2011/ πρώτη έκδοση 2008)

την αδιαφιλονίκητη νίκη του καπιταλισμού, θριαμβολογίες οι οποίες βασίστηκαν σε μεγάλο βαθμό στην αντιπαράταξη των θετικών του ανταγωνισμού προς τα αρνητικά του κολεκτιβισμού. Χρειάζεται λοιπόν να δούμε βαθύτερα αυτή τη θριαμβευτική άποψη, επειδή συσκοτίζει τους ρόλους του ανταγωνισμού και της συνεργασίας που σχετίζονται με τις αρετές της εργασίας.

Η οικολογία ενδιαφέρεται για τον ανταγωνισμό που υπάρχει μεταξύ των ειδών εντός του ίδιου οικοσυστήματος, αλλά και τον ανταγωνισμό μεταξύ των οικοσυστημάτων και έχει να κάνει με τη μελέτη του συνόλου του φυσικού “οίκου” συνδέοντας διεπιστημονικά τη βιολογία με την επιστήμη της Γης. Ο όρος του ανταγωνισμού χρησιμοποιείται συστηματικά και στην Οικονομία και σχετίζεται με την αποτελεσματικότητα. Οι επιχειρήσεις ωθούνται στο να αποκτήσουν περισσότερους αγοραστές και ως εκ τούτου να επηρεάσουν την κατανομή της πίτας προς όφελός τους. Αυτός είναι ο τρόπος που αλληλεπιδρούν με άλλες επιχειρήσεις, επιβιώνουν, αναπτύσσονται και αυξάνουν το κέρδος τους. Ο μεγάλος αριθμός των πωλητών (ποικιλότητα), η εύκολη είσοδος και έξοδος από τον κάθε κλάδο (πληθυσμός) και η ομοιογένεια των προϊόντων των ανταγωνιστικών επιχειρήσεων είναι οι τρεις βασικές προϋποθέσεις για έναν πλήρη ανταγωνισμό. Συχνά ο κόσμος της οικονομίας και αυτός της οικολογίας, αν και ασχολούνται με διαφορετικό τρόπο με “τα του οίκου”, παρομοιάζουν τα διαφορετικά οικοσυστήματά τους. Αν σκεφτούμε πολλές φορές προβάλλονται σε ζώα ιδιότητες και χαρακτήρες που προσομοιάζουν την ανθρώπινη παραγωγική δραστηριότητα: οι κηφίνες ως οι μη παραγωγικές μέλισσες που ως μοναδικό σκοπό έχουν τη γονιμοποίηση της βασίλισσας, τα μυρμήγκια ως τα εργατικά έντομα που προνοούν για τη συσσώρευση τροφής, οι μεγαλοκαρχαρίες ως άπληστοι επιχειρηματίες που χρησιμοποιούν αθέμιτα μέσα ανταγωνισμού για να διογκώσουν το κέρδος της επιχείρησής τους. Οι αναγνώσεις αυτές φυσικά είναι απλοϊκές, αφού ο φυσικός κόσμος στην πραγματικότητα δεν έχει καμία σχέση με την έννοια της παραγωγής. Επίσης, η πολυπλοκότητα του κόσμου αυτού δεν παύει να θυσιάζεται για χάρη γλωσσικών σχημάτων που βοηθούν στην εξήγηση οικονομικών γεγονότων. Παρόλα αυτά, αυτή η γλωσσική συνάντηση αποκαλύπτει την εξάρτηση που έχει ο ανθρωπογενής κόσμος από τα υπόλοιπα όντα, την οποία εξάρτηση η ξύλινη γλώσσα της Αγοράς αποσιωπά.

Την ίδια στιγμή, όσον αφορά τα μοντέλα εργασίας, η σύγχρονη παραγωγική διαδικασία απαιτεί την εμπλοκή πολλών πρακτικών και επιστημονικών πεδίων θολώνοντας τα όριά τους και προκαλώντας συνέργειες μεταξύ των ειδικοτήτων. Αν δανειζόμασταν απλοϊκά τους όρους της βιολογίας, θα μπορούσαμε να πούμε πως η εποχή των συμβιώσεων αρχίζει να αναδύεται μαζί με αυτή του ανταγωνισμού. Βρισκόμαστε σε μια εποχή που περισσότερη σημασία από το με τι κλάδο (discipline) ασχολείται ο καθένας ή η καθεμία, έχει το με τι ευκολία μπορεί να επικοινωνήσει και να υπάρξει σε διαφορετικά περιβάλλοντα. Αυτό το μπόλιασμα (transdisciplinarity) είναι ένα παραγωγικό και εργασιακό μοντέλο παραγωγής υβριδίων με μεγάλο πολιτικό αντίκτυπο και κάπως αισιόδοξα θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως απαντά στην υπερεξειδίκευση με μια ποιητική διάθεση.

Yang Fudong, The Coloured Sky New Women II, 2014

Φεμινιστικά οικονομικά

Το οικονομικό σύστημα συσσώρευσης κεφαλαίου βασίζεται σε μια σειρά συγκεκριμένων διαδικασιών: την παραγωγή προϊόντων μέσω της εργασίας και την αγοραία ανταλλαγή που αναφερθήκαμε, αλλά βασίζεται και στις εξίσου σημαντικές διαδικασίες της διανομής του εισοδήματος και τέλος της κοινωνικής αναπαραγωγής του πληθυσμού των εργατών και εργατριών. Τόσο οι έμφυλες ανισότητες στη διανομή των πόρων, όσο και η χρήση της κοινωνικής αναπαραγωγής ως κεφάλαιο και αφορμή για τον έλεγχο του σώματος και της δράσης των θηλυκοτήτων, φέρνουν τα γυναικεία υποκείμενα στο προσκήνιο και συνδέουν τις σχέσεις παραγωγής και αναπαραγωγής με τις έμφυλες και ταξικές σχέσεις εξουσίας (4).

Η τρέχουσα κρίση δείχνει ότι μια μικρή ομάδα χρηματιστικών παραγόντων έχει την εξουσία να διαχειρίζεται τις δημόσιες δαπάνες και να αποφασίζει για τα σώματα του πληθυσμού. Η διαδικασία μετασχηματισμού των γεννήσεων και των ζώων σε κεφάλαιο και σε ανθρώπινο δυναμικό είναι ένα πολιτικό πεδίο μάχης που συνδέει άρρηκτα τα οικονομικά με την ηθική, τη σύγκρουση των φύλων και των τάξεων και φυσικά με την έννοια της οικογένειας, του γένους του κάθε οίκου, που ακολουθεί τους νόμους (οικονομία) του εκάστοτε νοικοκυριού. Το οικογενειακό εισόδημα παίζει κεντρικό ρόλο στη συσπείρωση της οικογένειας, καθώς και στη δυναμική των εξουσιών εντός της. Μέχρι τώρα, το εισόδημα αυτό προέκυπτε κυρίως μέσω καθορισμένων τρόπων εντός ετεροφυλόφιλων, πατριαρχικών οικογενειών, οι οποίες συντηρούνταν κυρίως από τις αποδοχές της αντρικής εργασίας. Οι αποδοχές αυτές του αρσενικού αρχηγικού υποκειμένου αποδεικνύονταν ικανές να υποστηρίξουν τα παιδιά και τη γυναίκα- μητέρα η οποία εργάζεται για το νοικοκυριό χωρίς όμως να πληρώνεται. Στις μέρες μας, ενώ φυσικά υπάρχουν πατριαρχικές κανονιστικές εικόνες μιας σωστής κανονικής οικογένειας, προφανώς πλέον μπορούμε να πούμε πως αμέτρητες ζωές δε χωράνε πια σε αυτά τα στεγανά και ότι κατά τη μετάβασή μας σε μια μεταβιομηχανική εποχή του καπιταλισμού οι δυναμικές των φύλων αλλάζουν. Το θέμα όμως παραμένει: παρόλο που οι μεταβιομηχανικές οικογένειες είναι λιγότερο συμβατικές και ποικίλλουν, αφού πολλές φορές αποτελούνται από έναν γονέα, σπάνια μπορούν να συντηρηθούν από ένα εισόδημα, αφού η εργασία παραμένει αβέβαιη και χωρίς σταθερά προνόμια, ειδικά για τις γυναίκες, με αποτέλεσμα μεγάλα ποσοστά οικογενειών που βρίσκονται στο όριο της φτώχειας να είναι μονογονεϊκές οικογένειες γυναικών.

(4) Antonella Picchio, *Social reproduction: the political economy of the labour market* (Cambridge University Press, 1992)

(5) Richard Sennet, *Flesh and Stone: The Body and the City in Western Civilization* (W.W. Norton, 1993)

Από τους κλασικούς χρόνους της Αθήνας και έπειτα, η λέξη τεχνίτης απέκτησε φύλο καθώς προοριζόταν μόνο για άντρες. Η μόνη αναγνωρισμένη γυναικεία δεξιότητα ήταν το υφαίνειν, αλλά και αυτή γινόταν εντός του σπιτιού. Άλλες οικιακές τέχνες, όπως η μαγειρική, δεν είχαν δημόσιο κύρος και καμία χειρωνακτική εργασία δεν ήταν αρκετή για να δώσει στις Αθηναίες των κλασικών χρόνων το δικαίωμα ψήφου. Απεναντίας, τη δεξιότητα του ανδρικού χεριού υποτίθεται ότι αντιστάθμιζε η δύναμη των εσωτερικών οργάνων της γυναίκας ως γεννήτρας παιδιών (5).

Η πρώτη Εκκλησία φυσικά συνέχισε τις ίδιες τακτικές θεωρώντας τον ελεύθερο χρόνο πειρασμό, κάτι που ίσχυε περισσότερο για τη γυναίκα που σαν Εύα, σαν πλανεύτρα αποσπούσε τον άντρα από τη δουλειά του. Ο θηλυκός πειρασμός μπορούσε να καταπολεμηθεί με την τέχνη της βελόνας που κρατούσε μονίμως απασχολημένα τα χέρια των γυναικών. Ακόμα και αργότερα, ιστορικές μορφές του παρελθόντος, όπως ο Nietzsche ή ο Spengler, έβλεπαν στον εξηλεκτρισμό μια ροπή προς τη θηλυπρέπεια, αντίθετη με την αρρενωπότητα που σχετιζόταν με τον πόλεμο στην προ-ηλεκτρική περίοδο. Και η αλήθεια είναι ότι οι ηλεκτρικές εφαρμογές γρήγορα συνδέθηκαν με τις λειτουργίες του νοικοκυριού: μαγείρεμα, θέρμανση, φωτισμός, οικιακή μουσική και κάθε είδους καθαριότητα, οδηγώντας σε στερεοτυπικές συνδέσεις και διχασμούς.

Σήμερα, εμπνεόμενη από εναλλακτικές προσεγγίσεις που έχουν να κάνουν με το πλεόνασμα και τη δυνατότητα (σε αντίθεση με το αίσθημα ανημποριάς που προκαλεί η λιτότητα) η σύγχρονη φεμινιστική οπτική της γυναικείας εμπειρίας προτάσσει μια “αναπαραγωγική και διευρυμένη μακροοικονομική προσέγγιση (6) ως τη βάση για μια μετασχηματιστική Οικονομία της Φροντίδας. Ο νέος κόσμος της οικονομικής παραγωγής και της κοινωνικής αυτής αναπαραγωγής προϋποθέτει ένα κοινωνικό κράτος, αλλά το κοινωνικό κράτος σε αυτή τη μορφή καπιταλισμού δε μπορεί παρά να είναι ένα κράτος έμφυλης δικαιοσύνης (7) που βασίζεται στη μικροκλίμακα της οικιακής οικονομίας. Το πώς διαμορφώνεται ένα σύγχρονο κοινωνικό κράτος στη μεταβιομηχανική εποχή είναι ένα πολύπλοκο θέμα, αλλά η έμφυλη δικαιοσύνη είναι ένα δυνατό θεμέλιο. Αν και η ισότητα έχει δεχτεί πολλές κριτικές (και δικαίως εφόσον πολλές φορές προϋποθέτει την εξίσωση των θηλυκοτήτων και των αναγκών τους με αυτές των ανδρών βάσει ανδρικών προτύπων, κάτι το οποίο τελικά υποβιβάζει τις θηλυκότητες), η αναδιανομή του πλούτου με στόχο τη μείωση των ανισοτήτων μεταξύ των φύλων μπορεί να θεωρηθεί ο πυρήνας της έμφυλης δικαιοσύνης με κανόνες για την ισότητα στο εισόδημα, στον ελεύθερο χρόνο, στο σεβασμό, κανόνες κατά της φτώχειας και της εκμετάλλευσης, κατά της περιθωριοποίησης και των ανδροκεντρικών προτύπων, κατά τα οποία ανδρικές συνήθειες και καθημερινότητες ορίζουν τους ανθρώπινους κανόνες, στους οποίους οι γυναίκες οφείλουν να προσαρμοστούν.

Η εμπειρική γνώση των υποκειμένων που η ετεροκανονικότητα έχει ορίσει ως θηλυκά, έχει να κάνει με τον οικιακό προϋπολογισμό και μάς οδηγεί πιο κοντά στη συνθετικότητα της πραγματικής ζωής, καθώς επεκτείνει την οικονομική ανάλυση στις οικιακές δραστηριότητες και στις καθημερινές συναλλαγές, πράγμα πολύ χρήσιμο σε μια εποχή που η ανδροκρατούμενη Αγορά μοιάζει να θυσιάζει τη μικροοικονομία του νοικοκυριού για την ανάπτυξή της. Η πρακτική της γυναίκας που σαγηνεύει (όπως η ετεροκανονικότητα έχει ορίσει), τελικά αποδεικνύεται πιο πραγματιστική από τον ορθολογικό ανδρικό εγκέφαλο (ξανά κατασκευή της ετεροκανονικότητας), αφού έρχεται καθημερινά σε επαφή με την αγοραστική δύναμη και την κατανάλωση, αλλά και αντιμέτωπη με πολύπλοκα κοινωνικά αδιέξοδα, έμφυλες διακρίσεις και πολλαπλές μορφές βίας. Τέλος, όπως επισήμανε ο Adam Smith

Maria Magdalena Campos-Pons, *Alchemy of the Soul, Elixir for the Spirits*, 2015

(6) Antonella Picchio, *An extended macroeconomic approach, τόμος 'Unpaid Work and the Economy, a Gender Perspective on Standards Of Living'* (Routledge, 2003)

(7) Nancy Fraser, *Fortunes of feminism- From State- Managed Capitalism to Neoliberal Crisis* (Verso, 2013)

στο έργο του “Η θεωρία των ηθικών συναισθημάτων”: “αφού δεν μπορούμε να έχουμε άμεση εμπειρία τού τι αισθάνονται οι άλλοι άνθρωποι, δεν μπορούμε να σχηματίσουμε άποψη για το πώς τους αγγίζει κάτι παίρνοντας υπόψη το πώς θα αισθανόμασταν εμείς σε παρόμοια περίπτωση” (8). Συνεπώς, το να μπει στη θέση του άλλου απαιτεί μια ενέργεια της φαντασίας, και η ενσυναίσθηση σημαίνει το να φαντάζεσαι τον εαυτό σου σαν να είναι ένας άλλος, με όλη του τη διαφορετικότητα. Αυτή ακριβώς η Οικονομία της συμπάθειας, που εργάζεται με τη φαντασία, και όχι ο Λόγος (που η ετεροκανονικότητα τον ταυτίζει με το αρσενικό) μπορεί να μας δια φωτίσει πρωτίστως για τους ανθρώπους και δευτερευόντως για θέματα που προκύπτουν από τις νέες εργασιακές σχέσεις του σεβασμού.

Παραγόμενα αντικείμενα: apparatus

Consonants as noise, Αθανάσιος Αργιανός, 2013

Ο υλισμός είναι μια λέξη που ενώ έχει ευτελιστεί από την καθημερινή ζωή και την καταναλωτική φαντασίωση και απλυσία, φαίνεται πολύ χρήσιμη για να μιλήσουμε για τον υλικό πολιτισμό που παράγεται από την εργασία. Πολύ συχνά η υλική κουλτούρα στις κοινωνικές επιστήμες αντιμετωπίζει τα υλικά πράγματα ως καθρέφτες κοινωνικών νορμών, οικονομικών συμφερόντων, θρησκευτικών πεποιθήσεων και το πράγμα καθεαυτό δε λαμβάνεται υπόψη. Κώδικες τιμής συχνά συγκεκριμενοποιούνται με χειρονομίες μέσα στα αντικείμενα, τα οποία ουσιαστικά αποτελούν τους υλικούς περιέκτες των εκάστοτε ηθικών, κοινωνικών και οικονομικών αξιών.

Κατά την Αναγέννηση, το εμπόριο με μη ευρωπαϊκές χώρες και οι ολοένα περισσότεροι τεχνίτες που εργάζονταν στις πόλεις, αύξησαν την ποσότητα των εμπορευμάτων οι άνθρωποι είχαν στη διάθεσή τους. Αυτός ο νέος πλούτος εκφράστηκε με το “κύμα νέων υλικών αντικειμένων” (9) από τον 16ο- 17ο αιώνα, κατά το οποίο υπήρξε πρωτοφανής ζήτηση για οικιακό εξοπλισμό, αλλά και ανάγκη για στέγαση και επίδειξή του. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι εκείνη την εποχή εμφανίζονται τα πρώτα cabinet de curiosities, μέρη που εκτίθεται η πληθώρα των αντικειμένων, τα λεγόμενα “δωμάτια των θαυμάτων” (Wunderkammer), πρόδρομοι των σημερινών μουσείων. Η αφθονία των αντικειμένων αυτών (collectibles) προκάλεσε εκείνη την εποχή μεγάλη θεολογική ανησυχία στους κύκλους των Μεταρρυθμιστών αλλά και των Αντιμεταρρυθμιστών που εναντιώνονταν στη θελκτικότητα των υλικών αγαθών. Οι θεολογικοί κύκλοι όμως είχαν δίκιο να ανησυχούν και για άλλους λόγους: για τους επιστήμονες της εποχής τα cabinets of curiosities φώτισαν δειλά το δρόμο που οδηγούσε στην κατανόηση και την ταξινόμηση του κόσμου μακριά από την Εκκλησία, την ώρα που κατά την περίοδο του Μεσαίωνα η παραμικρή αμφισβήτηση της θεολογικής ερμηνείας των πραγμάτων αρκούσε για την επιβολή ακόμα και της ποινής του θανάτου. Με την εποχή των εξερευνήσεων να ανατέλλει, κάθε ένα αντικείμενο που είχε ταξιδέψει από τις τέσσερις γωνιές του πλανήτη για να καταλήξει στα χέρια του συλλέκτη του και στη συνέχεια να εκτεθεί στους θαλάμους των αξιοπεριεργών

(8) Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments* (Oxford University Press, 1979)

(9) Jerry Brotton & Lisa Jardine, *Global Interests: Renaissance Art between East and West* (Cornell University Press, 2000)

αντικειμένων, αποτελούσε ευκαιρία για μελέτη και ήταν απόδειξη ότι υπάρχει χώρος για ανακαλύψεις και έρευνα.

Ενώ πολύ συχνά εξετάζουμε τη σημασία που έπαιξαν αυτές οι συσσωρεύσεις αντικειμένων στην εξέλιξη των επιστημών της βιολογίας, της φυσικής ιστορίας, της γεωλογίας, της εθνογραφίας, της αρχαιολογίας και των τεχνών, σπάνια συνειδητοποιούμε πως όλα αυτά προήλθαν από οικονομικές δραστηριότητες, όπως το εμπόριο και οικονομικά μεγέθη όπως η υπερπαραγωγή και το απόθεμα, τα οποία γιγαντώθηκαν ακόμα περισσότερο τον 18ο αιώνα με την έλευση των μηχανών. Η συνάντηση της νεωτερικότητας με την ισχύ των μηχανών γεμίζουν μέχρι επάνω το κέρας με τα αγαθά που είχε αρχίζει να γεμίζει έτσι κι αλλιώς, και μέχρι σήμερα η υπερπαραγωγή δημιουργεί αρχαιολογικά αντικείμενα με επιταχυνόμενους ρυθμούς, καθώς τα νέα παραγόμενα αγαθά καθιστούν πλέον τους προκατόχους τους ερείπια σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα. Με περισσότερα υλικά δώρα, ο Διαφωτισμός εξιδανίκευσε τους ανθρώπους, οι οποίοι εμφανίστηκαν έτοιμοι να απορρίψουν την υποταγή στην παράδοση και να εξερευνήσουν τον κόσμο μέσω των χριστικών ή μη αντικειμένων τα οποία αρχίζουν να είναι και αντικείμενα παρατήρησης, συνδιαμορφώνοντας γνώση και νέες συμπεριφορές μαζί με τους χρήστες τους.

Στην αυτονομία αυτή των αντικειμένων αναφέρεται αργότερα ο Giorgio Agamben που επεκτείνοντας τη σκέψη του Michel Foucault, αρχικά τα ονοματίζει σαν αυθύπαρκτες οντότητες που διαχωρίζονται μεν από τα έμψυχα όντα αλλά δεν παύουν να ορίζουν τη ζωή **(10)**. Σύμφωνα με τον Agamben έχουμε τον κόσμο των έμβιων όντων και τον κόσμο όλων των στοιχείων, των δικτύων αυτών και των αντικειμένων που ελέγχουν τα έμβια όντα. Σε αυτούς τους δύο κόσμους έρχεται να προστεθεί ο κόσμος των υποκειμένων. Τα αντικείμενα εκτός από τη χριστική αξία που έχουν, έχουν την ικανότητα να σχηματίζουν υποκείμενα ορίζοντας την ταυτότητα ή τις ταυτότητες των έμβιων όντων, στα οποία αναφέρονται. Το ότι επιλέγω ένα συγκεκριμένο ρούχο, κινητό τηλέφωνο ή πηγή πληροφόρησης έναντι κάποιας άλλης, κάτι λέει για μένα. Πολλές φορές μάλιστα τα αντικείμενα δεν έχουν ένα τρόπο χρήσης, αλλά πολλαπλούς και μέσω της διεπαφής (interface) με τον χρήστη τους (user) προσανατολίζουν, καθορίζουν και ελέγχουν συμπεριφορές, απόψεις, κινήσεις. Τα αντικείμενα καλούν τους ιδιοκτήτες τους να διαδράσουν με αυτά τοποθετώντας τα σώματά τους σε πρωτόγνωρες συνθήκες, συστήνοντας έτσι τρόπους ταυτοποίησης για τα δρώντα υποκείμενα (subjectification). Τα υποκείμενα ουσιαστικά παράγονται από αυτές τις σχέσεις- διαδράσεις. Ο ίδιος άνθρωπος, η ίδια οντότητα (living being) ανάλογα με το ποιά μέσα- αντικείμενα χρησιμοποιεί αλλά και με το πώς τα χρησιμοποιεί, ενσαρκώνει πολλαπλά υποκείμενα και συγκεντρώνει πολλαπλές ταυτότητες. Άρα σημασία δεν έχει μόνο ποιά εφαρμογή έχω στο κινητό μου τηλέφωνο, αλλά και πώς επιλέγω να συνδιαλλαγώ με αυτή. Αυτή η έμψυχη πλευρά των “αντικειμένων” μας κάνει να μιλάμε για apparatuses και να τα φανταζόμαστε περισσότερο σα μηχανές παραγωγής υποκειμένων, σαν οντότητες προς παρατήρηση, παρά σα στατικά αντικείμενα. Η υπέρμετρη παραγωγή τέτοιων apparatuses στις μέρες μας

Μάθημα ανατομίας του Dr. Tulp, Rembrandt, 1632

(10) Giorgio Agamben, David Kishik, Stefan Pedatella, What Is an Apparatus and Other Essays (Stanford University Press, 2009)

(από ψηφιακές εφαρμογές μέχρι οικιακές συσκευές) εξηγεί εν μέρει και την πολυπλοκότητα του θέματος της ταυτότητας και των πολλαπλών διαδικασιών ορισμού υποκειμένων.

Εκτός από την ταυτοποίηση των υποκειμένων των έμβιων όντων, τα apparatuses διευρύνουν τις έννοιες της χρηστικότητας και της λειτουργίας των αντικειμένων αποσυνδέοντάς τα από την παραγωγικότητα και την αποδοτικότητα. Όπως συνέβαινε και με τα αντικείμενα των wunderkammer, η χρηστικότητά τους σχετίζεται άμεσα με την ατομική ευτυχία των κατόχων τους. Είναι δηλαδή μια χρηστικότητα που απενοχοποιεί την επιθυμία. Το να είναι κάτι ποθητό ή το να συμβολίζει κάτι, αρκεί για να θεωρείται χρηστικό αφού απαντά σε μια βασική ανάγκη αυτού που το κατέχει, έχει μια μαγική χρηστικότητα που σχετίζεται με την απόλαυση. Υπό αυτή την έννοια, μπορούμε να πούμε πως το apparatus είναι ένα μαγικό αντικείμενο, του οποίου η χρηστικότητα είναι τόσο διευρυμένη και οι πιθανοί τρόποι χρήσης του τόσο πολλοί που πολλές φορές από τη μια μπορεί να μην κατανοούμε το πώς μπορεί να λειτουργεί και για ποιόν, και από την άλλη μπορεί να μας προκαλεί να βρούμε το δικό μας προσωπικό τρόπο να διαδράσουμε μαζί του (subjectification). Με την απαλλαγή του αντικειμένου από τη μοναδική και προκαθορισμένη χρήση που το καθιστά καταναλωτικό προϊόν, αποκτά αμφισημαντότητα και λειτουργεί σα διαθέσιμο απόθεμα (dispositif) σε πολλαπλά υποκείμενα, τα οποία μπορούν να αυτοσχεδιάσουν ως προς τη χρήση του, ακόμα και να το επιδιορθώσουν. Έτσι αρχίζουμε να μιλάμε για ανοιχτά αντικείμενα, για εργαλεία, για μηχανές οι οποίες προσαρμόζονται στα έμβια όντα και για υποκείμενα τα οποία αποκτούν συνήθειες σε σχέση με τα ατελή ή ανολοκλήρωτα εργαλεία αυτά, όπως οι κεκτημένες ανθρώπινες δεξιότητες που θεμελιώνονται σε συνηθισμένες αυτοματοποιημένες πρακτικές (το χέρι αποκτά συνήθεια να χτυπά το πλήκτρο του πιάνου ή να χρησιμοποιεί το μαχαίρι).

Η μεγάλη αλλαγή σε αυτό το σημείο είναι ότι αντί να προσπαθούμε να λύσουμε ένα επείγον πρόβλημα αμέσως, αναπτύσσουμε “προϊόντα”- εργαλεία χωρίς ξεκάθαρη άμεση αξία, σαν απόθεμα, σαν αντικείμενα- dispositives, δημιουργώντας δυναμικές. Είναι μια γενναία στάση ως προς την αντίληψη που έχει ο Δυτικός πολιτισμός για την αποδοτικότητα των παραγόμενων αγαθών, αλλά και της ανθρώπινης ύπαρξης εν γένει. Είναι η ίδια αντίληψη που συνδέει τον πληθυσμό με το ανθρώπινο δυναμικό, τον ελεύθερο χρόνο με τη μη παραγωγικότητα και που αδυνατεί να συνδέσει κεφάλι και χέρι και να αναγνωρίζει και να ενθαρρύνει την ενστικτώδη δεξιοτεχνία, φοβούμενος την αστοχία της πρώτης προσπάθειας και τη σπατάλη που αυτή ενέχει. Το ανθρώπινο δυναμικό όμως που κατασκευάζει πράγματα μέσω της εργασίας του, μπορεί να μην έχει πάντα επίγνωση του τι κάνει. Σε μεγάλο βαθμό η ανάπτυξη τέχνηρων γίνεται αυτοσκοπός και μέσο προσωπικής ικανοποίησης και ο υλικός πολιτισμός δεν υπάρχει για να διευκολύνει κάποιο συγκεκριμένο αναπτυξιακό στόχο, αλλά είναι το αποτέλεσμα της ανθρώπινης δίψας για γνώση. Αν παρατηρήσουμε τις διαδικασίες παραγωγής αποστασιοποιημένοι από την επιβεβλημένη ανάγκη του νεωτερικού κόσμου για ανάπτυξη, τότε μπορούμε να δούμε ότι η μεγέθυνση

(τουλάχιστον με τους σημερινούς ρυθμούς) δεν είναι μονόδρομος και ότι ο θεμελιώδης χαρακτήρας της διαμονής μπορεί να είναι και η σπατάλη ή η διατήρηση **(11)**.

Η υπερπαραγωγή και η συσσώρευση στο όνομα της ανάπτυξης δεν είναι ότι απλώς μας υπενθυμίζουν ότι η περιβαλλοντική κρίση είναι ανθρωπογενής, αλλά μας κάνουν να στεκόμαστε κριτικά και απέναντι στα μέσα παραγωγής και στη συνεισφορά της τεχνολογίας στην ανθρώπινη προσπάθεια να ανακτήσει τον έλεγχο. Εδώ προφανώς δεν τίθεται κάποιο δίλημμα υπέρ ή κατά της τεχνολογίας και της ανθρώπινης υλικής ζωής, αλλά περισσότερο μια ανάγκη αυτά να γίνουν λιγότερο επίφοβα μέσω της νηφάλειας κατανόησης της κατασκευής τους και του τρόπου που μπορούν να υπάρξουν σε ένα μετα-αναπτυξιακό **(12)** μοντέλο.

(11) Martin Heidegger, Κτίζειν, Κατοικείν, Σκέπτεσθαι (Πλέθρον, 2009/ πρώτη έκδοση 1951)

(12) Arturo Escobar, Growth, De-growth: A Vocabulary for a New Era (Routledge, 2014)

2. Το απόθεμα στο έργο των Lacaton & Vassal

Το σύγχρονο μοντέλο οικονομίας, το οποίο περιορίζεται στη συνεχόμενη ανάπτυξη προϊόντων, την απόκτηση (πρακτικά στην παραγωγή) και συντήρηση των αγαθών αφενός, και την αναπαραγωγή και συντήρηση της ανθρώπινης ζωής αφετέρου, φαίνεται να αδυνατεί ή να αδιαφορεί για την κομβική θέση που κατέχει το απόθεμα σε κάθε απόπειρα οικονομικής πράξης **(13)**. Το πιο απολαυστικό κομμάτι της ζωής, που έχει να κάνει με τη δαπάνη του αποθέματος, δίνεται ως προϋπόθεση της παραγωγικής κοινωνικής δραστηριότητας. Από αυτή την άποψη, είναι λυπηρό να μπορεί να πει κανείς ότι η συνειδητή ανθρωπότητα αναγνωρίζει στον εαυτό της το δικαίωμα να κατακτά, να συντηρεί ή να καταναλώνει ορθολογικά, αλλά αποκλείει κατά κύριο λόγο τη μη παραγωγική δαπάνη, το δικαίωμα στην κόπωση, το πένθος, τη φθορά, ακόμη και στο θάνατο, απευχόμενη μια ύφεση που συνεχώς εγκυμονεί.

Η σύγχρονη οικονομική επιστήμη μπορεί να θυμηθεί πως η δαπάνη είναι σε σχέση με την παραγωγή, το κύριο αντικείμενο της αρχής μιας γενικής οικονομίας. Μιας οικονομίας όμως που δεν αυτοεγκλωβίζεται σε μαθηματικοποιημένα μοντέλα και ψυχρούς υπολογισμούς, αλλά ασχολείται με την κίνηση της πλεονάζουσας ενέργειας (απόθεμα- πλούτος) που εκδηλώνεται μέσα στον αναβρασμό κάθε μορφής ζωής. Η οικονομία μπορεί να μετατοπιστεί ξανά από κανονιστική γνώση που με ομοιόμοφο τρόπο διαμορφώνει συμπεριφορές και παγιωμένες πρακτικές, προς τις πολλαπλές επιστήμες της οικονομικοποίησης ακολουθώντας μια ανθρωπολογική προσέγγιση. Με άλλα λόγια, να ασχοληθεί με μια παραγωγική αντιπαράθεση μεταξύ των «αντικειμενικών θεμάτων» που επιβάλλει η Οικονομία και των επίμαχων και αμφιλεγόμενων θεμάτων κοινής ανησυχίας.

Η οικονομία και το απόθεμα έχουν κρίσιμη σημασία στο έργο των Γάλλων αρχιτεκτόνων Lacaton & Vassal. Η πρακτική του βραβευμένου με Pritzker (2021) αρχιτεκτονικού γραφείου έχει να κάνει με την κατασκευή χώρων που πλεονάζουν, που είναι επιπρόσθετοι των χώρων και των τετραγωνικών μέτρων που ζητούνται σε κάθε project και είναι χώροι που δεν έχουν κάποια προκαθορισμένη λειτουργία, αλλά μένουν να ανακαλυφθούν και να χρησιμοποιηθούν με πολλαπλούς τρόπους από τους κατοίκους. Οι χώροι αυτοί δημιουργούνται με το πλεόνασμα των χρημάτων που φροντίζουν οι ίδιοι οι αρχιτέκτονες να προκύπτει έπειτα από το σχεδιασμό των ζητούμενων, απαραίτητων χώρων. Η ύπαρξη και η χρήση του αποθέματος, των επιπρόσθετων αυτών χώρων, δημιουργούν νέες μορφές οικειοποίησης και πρωτόκολλα ζωής πέρα από τα συμβατικά. Αυτός είναι και ο λόγος που κάνουν τα πάντα για να δημιουργήσουν το χρηματικό απόθεμα, να το εξασφαλίσουν μέσα από μια διαδικασία που εμπλέκει οικονομικές παραμέτρους, και στη συνέχεια να το μετασχηματίσουν σε trans χώρους, φαινομενικά κενούς, απροσδιόριστα χρήσιμους, που έχουν μια ουσιαστική παρουσία αναλογικά με τους υπόλοιπους χώρους και που είναι ανοικτοί σε λειτουργίες και ταυτότητες που αλλάζουν.

Κατοικία στο Bourdeaux, Lacaton & Vassal, 1999

(13) Georges Bataille, Το Καταραμένο Απόθεμα (futura, 2010 μτφρ. Λένα Λυμπεροπούλου/ πρώτη έκδοση 1949)

Τα περισσότερα έργα των Lacaton & Vassal είτε υλοποιημένα είτε μη, αποτελούνται από δύο ξεχωριστά αλλά καλά συνθετιμένα μέρη: Μια βαριά, μεγάλης κλίμακας κατασκευή από προκατασκευασμένα υποστυλώματα, δοκάρια και πλάκες από μπετόν, η οποία συμπληρώνεται σε δεύτερη φάση από μεταλλικές κατασκευές με υποστυλώματα και δοκάρια που χρησιμοποιούνται σε βιομηχανικούς χώρους ή σε θερμοκήπια. Το κάθε κατασκευαστικό σύστημα έχει το δικό του ρόλο. Ο μπετονένιος σκελετός με τον κάναβο των κολωνών ορίζει τα ύψη των χώρων (πολλές φορές συναντούμε χώρους με διπλό ή τριπλό ύψος) και τα μεταλλικά στοιχεία οργανώνουν τους χώρους, διαχωρίζοντας τους οριζόντια και κάθετα. Οι δύο κατασκευές παρά τη διαφορετικότητά τους, έρχονται σε επαφή μέσω του ρυθμού των φερόντων στοιχείων τους.

Η αντίθεση μεταξύ της βαριάς σταθερής μπετονένιας κατασκευής και των μεταλλικών στοιχείων καθώς και ο σχεδιασμός των τελευταίων έτσι ώστε να μεταβάλλονται εύκολα, υπηρετούν την πεποίθηση πως το κτίριο, και κατ' επέκταση η αρχιτεκτονική δεν επιβάλλει τρόπους ζωής, αλλά παρουσιάζει ένα πλαίσιο, το οποίο διαμορφώνει ο κάτοικος. Η δημιουργία των κενών αποθεματικών χώρων είναι το δεύτερο στοιχείο που στοχεύει προς την ίδια κατεύθυνση. Οι χώροι αυτοί βρίσκονται εκεί διαθέσιμοι χωρίς προκαθορισμένη ταυτότητα, χωρίς κάποιο όνομα που μας προδιαθέτει για κάποια συγκεκριμένη χρήση. Οι χώροι αυτοί μένουν να ανακαλυφθούν από τους κατοίκους σαν *dispositives*, σαν ερείπια κτιρίων προς επανακατοίκηση. Η αρχιτεκτονική αυτή δεν πρέπει να ταυτιστεί με την αρχιτεκτονική της ευελιξίας και της προσαρμοστικότητας των χώρων σε ανάγκες που θα προκύψουν στο μέλλον. Αυτή θα λέγαμε περισσότερο ότι είναι μάλλον μια μοντερνιστική ματιά, που εμπνέεται από το μέλλον ή που προσπαθεί να το ορίσει. Ο αρχιτέκτονας εδώ κάνει πίσω, σταματά να προσπαθεί να προβλέψει ζωές και καθημερινότητες, η ματιά του δεν κυριαρχεί και ο ρόλος του είναι πλέον βοηθητικός σε μια συλλογική διαδικασία σχηματισμού ενός πλαισίου κατοίκησης **(14)**. Ο χώρος έτσι αφήνεται σκόπιμα απροσδιόριστος, σχηματίζεται από απλά τυποποιημένα συστήματα πλήρωσης, αφού έτσι κι αλλιώς σε μεγάλο βαθμό δεν ορίζεται από τα στοιχεία που τον περιβάλλουν, αλλά από τα γεγονότα που αυτός φιλοξενεί.

Η έμφαση στη μορφή φαίνεται να μην έχει θέση στο έργο των Lacaton- Vassal, καθώς ο σχεδιασμός τους δε βασίζεται σε κάποιο concept ή σε γλυπτικές μορφές, αλλά γίνεται συμβολικός μέσα από την πραγματιστικότητά του, από τον σεβασμό προς τις πλουτοπαραγωγικές πηγές και από τον τρόπο που διαπραγματεύεται ένα κλισέ θέμα, όπως αυτό του προϋπολογισμού ενός έργου. Η αρχιτεκτονική εδώ αντί να ασχολείται με τη μορφή, επινοεί και προτείνει ένα μηχανισμό, που με την κατάλληλη διανομή των πόρων δημιουργεί ένα χρηματικό απόθεμα, το οποίο στη συνέχεια δαπανάται σε επιπρόσθετα τετραγωνικά μέτρα πειραματικών χώρων, πολλές φορές κοινόχρηστων, οι οποίοι σπάνια υπάρχουν στα ζητούμενα κτιριολογικά προγράμματα των επενδυτών. Κουφώματα αλουμινίου, μεταλλικές κατασκευές θερμοκηπίου και πολυκαρβονικά πανέλα, όλα σε τυποποιημένες

(14) Tom Vandeputte, *Economy and Excess: Three Recent Projects by Lacaton & Vassal* (Productive Uncertainty. Indeterminacy in Spatial Design, Planning and Management, OASE #85, October 2011)

διαστάσεις και αναλογίες υποδεικνύουν αποδοτικούς τρόπους για την κατασκευή ενός κελύφους. Οι επιπλέον “κενοί” χώροι συνήθως εμφανίζονται τελικά πιο χρήσιμοι από όσο θα φανταζόμασταν, λειτουργώντας και σαν ενδιάμεσοι χώροι μεταξύ του εξωτερικού και του εσωτερικού χώρου, θερμικά και ακουστικά φίλτρα που προστατεύουν τελικά το ίδιο το κτίριο. Το χρηματικό απόθεμα και το ενδιαφέρον του έργου των Lacaton & Vassal δίνεται συμβολικά σε χώρους που διαπραγματεύονται το θέμα της ενέργειας με την έννοια της φροντίδας, με έναν τόσο έμμεσο αλλά ουσιαστικό τρόπο μακριά από τις αγκυλώσεις της βιοκλιματικής αρχιτεκτονικής, η οποία πολλές φορές εξαντλείται στο να μετρά τα ποσοτικά χαρακτηριστικά του μικροκλίματος των χώρων που παράγει και στο να μετατρέπει την κατοίκηση σε έναν μηχανολογικό διαγωνισμό αποδοτικότητας.

Τα επιπρόσθετα τετραγωνικά οδηγούν σε νέους αυτοσχέδιους τρόπους κάλυψης του κενού που περισσεύει από τον κάθε κάτοικο ξεχωριστά και άρα σε νέες ονομασίες λειτουργιών, ενεργημάτων και τελικά σε νέους τρόπους οικειοποίησης του χώρου, που προκύπτουν υβριδικά από συνδυασμούς των συνηθισμένων σεναρίων κατοίκησης. Η πρακτική αυτή συνολικά αφορά τη ζωή, τη συμβίωση, τη λειτουργία χωρίς να ασχολείται με τη χρηστικότητα, μιλά για την ενέργεια χωρίς να προτάσσει την αποδοτικότητα και δοκιμάζει την οικονομία χωρίς να ενδιαφέρεται την εξοικονόμηση. Η εποχή της συμβολικής αξίας του απόλυτου ρεαλισμού διαδέχεται αυτή της ουτοπίας και της φουτουριστικής ή σουρεαλιστικής διάθεσης, καθώς ο χρόνος για την υλοποίηση των οραμάτων και των ονείρων είναι ένα προνόμιο που δε χαρακτηρίζει τη συγκυρία στην οποία ζούμε.

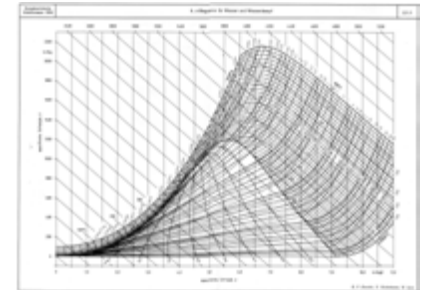
Κατοικία Latapie, Lacaton & Vassal, 1993

3. Απρόβλεπτα άυλα νομίσματα

Σε μια διαδικασία αναζήτησης νέων τόπων οικονομίας, με μια πρώτη σκέψη θα έλεγε κανείς πως οι τόποι αυτοί βρίσκονται απούλοποιημένοι στον κυβερνοχώρο. Η αλήθεια είναι πως η ψηφιοποίηση αλλάζει τα δεδομένα της οικονομίας με πρωτόγνωρους τρόπους, σε βαθμό που θα λέγαμε ότι οι νέοι τόποι οικονομίας είναι όντως άυλοι. Χώροι που στο παρελθόν φιλοξενούσαν οικονομικές δραστηριότητες, όπως το χρηματιστήριο και οι τράπεζες, πλέον βρίσκονται οπουδήποτε, βρίσκονται στο διαδίκτυο, στον αέρα. Η απούλοποίηση αυτή όντως, μετατοπίζει το ενδιαφέρον από το φυσικό χώρο στην αρχιτεκτονική των δικτύων, των κεραιών, των δορυφόρων και των τηλεπικοινωνιών, καθώς και στην πολιτική σημασία του αέρα ως μέσο διάδοσης πληροφορίας. Παρόλα αυτά, η κίνηση του νέφους των συναλλαγών αυτών έχει τη δική της υλικοπραγματικότητα, και οι συνέπειες της αόρατης κίνησης αυτής επηρεάζουν το φυσικό μας χώρο καθοριστικά, χωρίς να το αντιλαμβανόμαστε πάντα. Πρόκειται για ένα ιδιότυπο νέφος που εμφανίζεται σα να είναι ένα νομοτελειακό φυσικό φαινόμενο, το οποίο μπορεί να προβλεφθεί πιο δύσκολα από ποτέ ή ουσιαστικά δε μπορεί να προβλεφθεί, παρά μόνο από τους ρυθμιστές των κεφαλαιαγορών που δρουν σα σύγχρονοι σαμάνοι μετεωρολόγοι.

Στην εκδίπλωση αυτή του καινοτόμου κόσμου της ψηφιακής οικονομίας, έρχονται να προστεθούν τα κρυπτονομίσματα αλλά και τα NFTs (non fungible tokens), μορφές δηλαδή ψηφιακών δεδομένων που χρησιμοποιούνται ως επενδυτικά αγαθά. Τα ψηφιακά δεδομένα αυτά είναι μοναδικά και η αυθεντικότητά τους εξασφαλίζεται μέσω μιας λίστας αρχείων, εφαρμογών και καταγραφών (blockchain), η οποία αναπτύσσεται με πρακτικές κρυπτογράφησης, προκειμένου να είναι αξιόπιστη και ασφαλής. Το κάθε κρυπτονομίσμα ή NFT ως μοναδικό ψηφιακό περιουσιακό στοιχείο συνοδεύεται από τα δικαιώματα χρήσης του (digital asset) και ως εκ τούτου δεν αποτελεί συνάλλαγμα με την έννοια του νομίσματος, αλλά ένα επενδυτικό αγαθό με τη δική του ξεχωριστή ανταλλακτική αξία, η οποία μπορεί να μεταβάλλεται, αλλά δεν παύει να αναφέρεται στο αγαθό αυτό καθαυτό. Η χαρακτηριστική επιστροφή στις τεχνικές κρυπτογράφησης, οι οποίες αναπτύχθηκαν κατά την αρχαιότητα και χρησίμευαν στην επικοινωνία των συμμάχων κυρίως σε περιόδους συρράξεων, καθώς και η ευρεία ενασχόληση με τα πνευματικά δικαιώματα και τη νομική τους υπόσταση, μας τοποθετούν και επίσημα τόσο στην εποχή της τεχνολογικής αναπαραγωγιμότητας **(15)** (πράγμα που μας αναγκάζει να αναστοχαστούμε τη σχέση μας και με την έννοια της αυθεντικότητας εν γένει), αλλά και σε μια εποχή άμυνας και προστασίας των κεκτημένων μας αγαθών.

Οι νέοι τόποι των data αυτών περιλαμβάνουν τολμηρούς, πολύ πιο ρευστούς τρόπους συναλλαγών: δοκιμάζουν συνεχώς τη σχέση φυσικού- ψηφιακού νομίσματος, εξωθούν στα άκρα την έννοια της ανταλλαξιμότητας και σχετικοποιούν σε εντυπωσιακό βαθμό την αξία των πραγμάτων. Αντιπροσωπευτικό της κατάστασης είναι το γεγονός ότι ο κόσμος των NTF data δε χρησιμοποιεί ως συνάλλαγμα το νόμισμα ενός έθνους ή ένα

πάνω: πορεία κρυπτονομίσματος Ethereum 06/07/2021

κάτω: διάγραμμα Wasser, εντροπίας-ενθαλπίας

(15) Walter Benjamin, Το έργο τέχνης στην εποχή της τεχνολογικής του αναπαραγωγιμότητας (Επέκεινα, 2013/ πρώτη έκδοση 1935)

χειροπιαστό νόμισμα μιας ένωσης εθνών, αλλά υποστηρίζεται από ένα είδος ψηφιακού νομίσματος (συνήθως το Ethereum) το οποίο μεσολαβεί και συνδέει τον κόσμο του χαρτονομίσματος με το NFT datum. Με λίγα λόγια, ένα NTF δεν πωλείται σε ευρώ ή δολάριο ή γεν, αλλά σε κάποιο είδος διεθνούς ψηφιακού νομίσματος, του οποίου η ισοτιμία αλλάζει καθημερινά. Έτσι, αντιλαμβανόμαστε την πολυπλοκότητα μιας συναλλαγής που εν προκειμένω εξαρτάται από τρεις διαφορετικές αξίες και πράξεις ισοτίμησης, που μεταβάλλονται κάθε λεπτό: την αξία του εκάστοτε εθνικού νομίσματος, την αξία του ψηφιακού νομίσματος- διαμεσολαβητή (cryptocurrency) και την αξία του ψηφιακού προϊόντος (NFT). Έχουμε να κάνουμε ουσιαστικά με την εκδίπλωση ενός τόπου οικονομίας που σε μεγάλο βαθμό επαναπροσδιορίζει το συνάλλαγμα, και που το νόμισμα μετατρέπεται σε προϊόν και το προϊόν μετατρέπεται σε νόμισμα.

Παρά τις μεγάλες αυτές αλλαγές, ο νέος κόσμος αυτός δυστυχώς κάθε άλλο παρά φαίνεται να μπορεί να απαντήσει στα ζητήματα της αποανάπτυξης που έχουμε αναφέρει. Η μόνη ευκαιρία που θα μπορούσαν να δώσουν τα κρυπτονομίσματα αυτά, είναι ότι θα μπορούσαν να προσδώσουν στην οικονομία ένα κοινοτικό χαρακτήρα που έχει χαθεί, αλλά αυτό δεν έχει βρει καμία ανταπόκριση έως τώρα. Σήμερα οι πλατφόρμες είναι κομμάτι της ψηφιακής οικονομίας που υπερβαίνει κατά πολύ την ατομική ενασχόληση, παράγουν πλούτο για πολλούς, έδωσαν δουλειές και ευκαιρίες για επιχειρηματική δραστηριότητα σε ακόμα περισσότερους, αν και καταλύουν, τελικά, τη βασική φιλοσοφία του Διαδικτύου που είναι η αποκεντρωμένη χρήση του. Ξεκινώντας να παρακολουθούμε τα ψηφιακά νομίσματα αυτά, βρισκόμαστε εξ' αρχής αντιμέτωποι με ένα σύστημα, το οποίο μας δυσκολεύει στο να εντοπίσουμε τους τρόπους άσκησης εξουσίας και ελέγχου. Συχνά μάλιστα στις περιπτώσεις που εκλείπουν κανονισμοί λειτουργίας, οι οποίοι επιβάλλονται με δημοκρατικές διαδικασίες, οι ενέργειες αυτορυθμίζονται, ακολουθώντας καπιταλιστικές αξίες, συχνά προκαλώντας δομικές ανισότητες, συμπεριλαμβάνοντας έννοιες όπως η πατριαρχία, η φυλή, το γένος ή η οικονομική τάξη. Η ερώτηση του από ποιον ελέγχονται όλες αυτές οι απόκρυφες αλυσιδωτές διαδικασίες (blockchains) μεταφορών και μετατροπών χρηματικών ποσών, κρυπτογράφησης και αγορών, κρύβει μια μαγεία που παραπέμπει στον τρόπο που θρησκείες ('positive or historical religions') **(16)** ασκούν έλεγχο, μέσω του μυστηρίου, στα σώματα των πιστών. Η μαγεία αυτή καλείται πάντα να λύσει επείγοντα πρακτικά θέματα, λειτουργεί μονίμως σαν μια επιτελεστική δραστηριότητα που αντιμετωπίζει ένα πρόβλημα ή μια αλληλουχία συγκεκριμένων καταστάσεων, χωρίς κανέναν προβληματισμό γνωσιολογικής ή οντολογικής φύσης. Το αυτοματοποιημένο σύστημα πράξεων εμφανίζεται σαν ένα νέφος, δηλαδή σα να είναι αυτόνομο, συνδεδεμένο με όλα τα υπόλοιπα εκτός από τη ζωή και από την ύπαρξη.

Όλα αυτά μοιάζει να συνεισφέρουν στην πρακτική της συσσώρευσης κεφαλαίου, με τη λογική ότι αποτελούν αγαθά προς συλλογή. Από την άλλη, η παραγωγή τους μπορεί να ιδωθεί σα μια νέα τροπή στο θέμα των οικονομιών της ανταλλαγής, του δώρου και της σχετικοποίησης της αξίας; Η απάντηση είναι πως μάλλον

(16) Giorgio Agamben, David Kishik, Stefan Pedatella, *What Is an Apparatus and Other Essays* (Stanford University Press, 2009)

όχι, λόγω του επενδυτικού χαρακτήρα που αυτά έχουν. Τα κρυπτονομίσματα εμφανίζονται σαν μια ακόμη περίπτωση ιδεών, που ενώ στην αρχή ριζοσπαστικοποιούνται και εναντιώνονται στην άρχουσα τάξη πραγμάτων, στη συνέχεια είναι καταδικασμένες να απορροφηθούν και να λειτουργήσουν υπέρ του κατεστημένου. Τελευταία, παρακολουθούμε έκπληκτοι τον αποικισμό του καπιταλιστικού ρεαλισμού στο κοινωνικό φαντασιακό με τόσο ολοκληρωτικό τρόπο, που του επιτρέπει να χρησιμοποιεί υπερ του λέξεις και σχήματα, που αρχικά φαίνονται να του εναντιώνονται. Λέξεις όπως η δημιουργικότητα, η διαφορετικότητα, οι τεχνικές diy (do it yourself) πλέον έχουν τη δική τους τιμή πώλησης. Ακόμα και ο αντικαπιταλισμός πλέον φαίνεται σα μια έννοια που όχι μόνο δεν υπονομεύει τον καπιταλισμό, αλλά τον ενισχύει, αφού προβάλλεται σα θέαμα και αφού μας είναι εύκολο να καταναλώνουμε αντικαπιταλιστικές ιδέες με ασφαλή τρόπο, χωρίς να απειλούμε το πραγματικά κυρίαρχο κατεστημένο.

Οι λέξεις της οικονομίας και της οικολογίας, στις οποίες βασίζεται η συγκεκριμένη μελέτη, προφανώς και ανήκουν στην παραπάνω οικογένεια λέξεων, και τα κρυπτονομίσματα μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα πως στην παρούσα φάση υπονομεύουν την αλλαγή τόσο στην οικονομία, όσο και στην οικολογία. Εκτός από τη σχέση που έχουν με τη συσσώρευση, πεδίο προβληματισμού αποτελεί και η σχέση τους με την εκμετάλλευση των φυσικών πόρων (το ενεργειακό τους αποτύπωμα είναι απίστευτα υψηλό), καθώς και με την οικιακή οικονομία, τις οικονομίες μικρών κοινοτήτων και τα φεμινιστικά οικονομικά, θεωρίες και πρακτικές που ασχολούνται με τους τρόπους που διανέμεται ο πλούτος. Η άνοδος και η πτώση των αξιών των κρυπτονομισμάτων και των επενδυτικών αγαθών βασίζονται σε κρυφά γεγονότα και δεδομένα, τα οποία δεν είναι εύκολα προσβάσιμα από τον καθένα. Η υποτίμηση και υπερτίμηση μοιάζουν με περιοδικά φυσικά φαινόμενα, που όμως είναι δύσκολο να τα προβλέψει κανείς. Έτσι ξαφνικά, ο ορθολογικός μαθηματικοποιημένος κόσμος της ανθρώπινης οικονομίας, εμφανίζεται πιο απρόβλεπτος, πιο μεταφυσικός από τον ακανόνιστο φυσικό κόσμο. Η μαγεία της φύσης τελικά είναι πιο σταθερή, στοχεύοντας πάντα στη διατήρηση, σε αντιπαράθεση με τη σκοτεινή μαγεία της άυλης οικονομίας που δουλεύει ακόμα για τη μεγέθυνση.

Η οικονομία η ίδια αποτελεί ένα apparatus. Ετερογενή σύνολα που αποτελούνται από δεδομένα, θεσμούς, νόμους, επιστημονικά πορίσματα, φιλοσοφικά και ηθικά διλήμματα (είτε διατυπώνονται λεκτικά είτε με κάποιον άλλον τρόπο), το δίκτυο που διαμορφώνεται γύρω από όλα αυτά τα στοιχεία, η στρατηγική τους σημασία, η σχέση τους με αποκεντροποιημένες δομές εξουσίας και εξουσίες της Γνώσης, αποτελούν τον κοσμοπολιτισμό της σημερινής οικονομίας. Το θεικό αυτό αόρατο χέρι της Αγοράς προνοεί και κυβερνά με την ελπίδα ενός λυτρωτικού μέλλοντος και από τη μια βασίζεται στην υπερπαραγωγή και υπερκατανάλωση, ενώ ταυτόχρονα λειτουργεί σχιζοφρενικά με όρους λιτότητας, αυτοσυγκράτησης και αυτοπειθαρχίας (constraint), ενοχοποιώντας τη σπατάλη, στην οποία η ίδια η Αγορά οφείλει την ύπαρξή της.

Με ένα γρήγορο ψάξιμο σύμφωνα με την πιο μετριοπαθή έρευνα, αυτή του Πανεπιστημίου του Cambridge, το bitcoin καταναλώνει περισσότερη ενέργεια από όλη την Αργεντινή ή αλλιώς περισσότερη ενέργεια από ότι οι εταιρείες Google, Facebook, Apple και Microsoft μαζί (<https://www.bbc.com/news/technology-56012952>)

Film, Tacita Dean, 2011

Ο οικονομικός όρος της ανάπτυξης συχνά συνοδεύεται με λέξεις όπως βιώσιμη ή αειφόρα, στο πλαίσιο ενός στόχου για μια αρμονική συμβίωση με αυτό που θεωρούμε ως άλλο, αυτό που μας περιβάλλει. Παρόλο όμως που για να επιτευχθεί η αρμονική συμβίωση αυτή, χρησιμοποιούμε τη σύμβαση ότι ο ρυθμός με τον οποίο οι φυσικοί πόροι υφίστανται εκμετάλλευση, πρέπει να είναι μικρότερος από το ρυθμό με τον οποίον ανανεώνονται, αυτή η σύμβαση δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Δεδομένου ότι σήμερα ο υλικός πολιτισμός σε καιρό ειρήνης μάς δίνει παραλυτικούς αριθμούς βλάβης που προκάλεσαν και προκαλούν οι άνθρωποι στον εαυτό τους (ένα εκατομμύριο χρόνια χρειάστηκε η Φύση για να δημιουργήσει ορυκτά καύσιμα που καταναλώνουμε σε ένα έτος), προκειμένου να αλλάξουμε τις μεθόδους παραγωγής και τα τελετουργικά χρήσης των αγαθών, απαιτείται πιο ριζική αυτοκριτική.

Η παρομοίωση του πλανήτη σαν οίκο συχνά υπονοεί ένα είδος κατοχής από την πλευρά του ανθρώπινου είδους. Αυτό μάλιστα θα μπορούσαμε να πούμε ότι ξεκινά και από τη λέξη οικολογία, την επιστήμη που ασχολείται με τους ζώντες οργανισμούς και με την αλληλεπίδρασή τους με το περιβάλλον. Η λέξη οικολογία βασίζεται στη σύνδεση του περιβάλλοντος με την έννοια του οίκου. Έτσι, ο πλανήτης μπορεί να αντιμετωπιστεί σαν ένα σπίτι, σαν ένα νοικοκυριό που πλέον πρέπει να τακτοποιείται με βιώσιμο τρόπο για να μη συνεχίσει να χρεοκοπεί. Η ματιά όμως αυτή φαίνεται εντελώς ανεπαρκής και τελικά μη βιώσιμη, καθώς εξακολουθεί να εμφανίζει τον άνθρωπο στο ρόλο του κυρίαρχου διαχειριστή, ο οποίος οικειοποιείται το περιβάλλον του. Επίσης, φέρνει στο προσκήνιο ξανά την οικονομία που κατά τον Αριστοτέλη, αφορά ακριβώς τη διαχείριση του ιδιωτικού οίκου μέσω αυστηρά καθορισμένων σχέσεων εξουσίας. Ο Αριστοτέλης τις χωρίζει σε τρεις κατηγορίες: δεσποτικές σχέσεις όπως αφέντης-δούλος, γονεϊκές σχέσεις όπως γονέας-παιδί, και συζυγικές σχέσεις που βασίζονται στο φύλο, όπως άντρας-γυναίκα. Αντίθετα με τον πολιτικό χώρο, στον οίκο οι ανθρώπινες σχέσεις είναι δεδομένες, δεν αλλάζουν και η οικονομία αφορά τη σωστή διαχείριση του οίκου με την άσκηση ελέγχου στις σχέσεις των μελών του **(1)**. Ίσως λοιπόν έχουμε φτάσει στο σημείο που η έννοια του οίκου δε μας βοηθάει, και περισσότερο ίσως χρειαζόμαστε την έννοια του ανοίκειου, της αίσθησης που έχει ένας ξένος που βρίσκεται σε μια επικράτεια που δεν είναι και δεν πρόκειται να γίνει κτήμα του, η αίσθηση πως είμαστε ξένοι σε έναν τόπο που δεν μπορούμε να ελέγξουμε σαν δικό μας **(2)**.

Εκτός από το πρώτο συνθετικό της λέξης οικονομία όμως που αφορά το σπίτι, ενδιαφέρον έχει και ο νόμος, σε σχέση με το λόγο, και ειδικά ως προς τη σύνδεση της οικονομίας (“οἶκος” + “νέμομαι”) με την οικολογία (“οἶκος” + λογία). Όπως η Hannah Arendt έχει παρατηρήσει, ο νόμος στην αρχαία Ελλάδα είχε να κάνει περισσότερο με την ιδέα της οριοθέτησης, παρά με την πολιτική. Για την ελληνική σκέψη, η έλλειψη του μέτρου δεν είχε να κάνει με την αμετροέπεια του υποκειμένου που δρα, αλλά με τις σχέσεις που προκύπτουν από τη δραστηριότητά του, οι οποίες μπορεί να επεκτείνονται χωρίς τέλος **(3)**. Κάθε ανθρώπινη πράξη μπορεί εν δυνάμει να οδηγήσει σε ένα πολύπλοκο δίκτυο σχέσεων και

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ:

Οικολογία- Τα φαινόμενα που δεν κρύβονται

(1) Pier Vittorio Aureli, *The possibility of an Absolute Architecture* (MIT Press, 2011)

(2) Richard Sennett, *Ο τεχνίτης* (Νησίδες, 2011/ πρώτη έκδοση 2008)

(3) Hannah Arendt, *The Promise of Politics* (ed. Jerome Kohn, New York Schocken Books, 2005)

αλληλοεπιδράσεων και να απειλήσει τη σταθερότητα των υπάρχουσών σχέσεων, σε σημείο που το δρων υποκείμενο δε θα μπορούσε να φανταστεί. Οι Έλληνες λοιπόν θέλησαν να προστατευτούν από αυτού του είδους τη συνεχόμενη αλλαγή στο δημόσιο βίο μέσω της έννοιας του νόμου (ο οποίος ξεκίνησε από τη διαδικασία κατάτμησης οικοπέδων και ιδιοκτησιών, νέμω=διανέμω, κατανέμω, μοιράζω), ο οποίος οριοθετούσε την πολιτική, λειτουργούσε ως κοινό αποδεκτό πλαίσιο για την πολιτική, και για αυτό δεν αποτελούσε αντικείμενο της. Σε αντίθεση με αυτό, ο νόμος, *lex*, *law* κατά τους Ρωμαίους, ήταν θέμα πολιτικής από μόνος του, εφόσον για τη δικαιοδοσία και την εφαρμογή του ως συνθήκη, απαιτούνταν συμφωνία των πολιτικών δυνάμεων. Ο νόμος από τη μια, δεν καθοδηγούσε, αλλά έδινε ένα πλαίσιο που ξεχώριζε τον ιδιωτικό από το δημόσιο βίο, επιτρέποντας στον δεύτερο να ξεδιπλωθεί εντός της πόλης- κράτους. Από την άλλη, η ιδέα της λέξης *law* (που ταιριάζει περισσότερο στη σημερινή σημασία του νόμου) ήταν η διαμόρφωση συγκεκριμένων κανόνων, ένα πολιτικό όργανο ελέγχου στην υπηρεσία της επεκτατικής πολιτικής της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Η δουλειά του Lefebvre μας έχει δείξει ότι ο χώρος είναι κάτι πολύ περισσότερο από μια περιοχή που απλώς προϋπάρχει χωρίς νόημα, μια μετρήσιμη οντότητα, ένας καμβάς που περιμένει να γεμίσει από την ανθρώπινη παρέμβαση. Ο χώρος είναι ταυτόχρονα το προϊόν και ο παραγωγός σχέσεων, ενεργός παράγοντας που κατασκευάζει σώματα, κοινωνίες και νόμους **(4)**. Θα μπορούσαμε να πούμε πως η αναζήτηση του πνεύματος του τόπου είναι ξανά επίκαιρη, με τη διαφορά ότι δεν πρόκειται για έναν τόπο που είναι (όπως έγραφε ο Norberg-Schulz), αλλά για έναν τόπο που γίνεται και διαμορφώνεται διαρκώς από ένα συνεχές χώρων, σωμάτων, υλικών και άυλων δομών, ατμοσφαιρών που πτυχώνονται και η μία συναντά την άλλη απροσδόκητα. Εκτός από την έννοια της πτύχωσης αυτής, η σκέψη των Deleuze-Guattari έχει συνεισφέρει καθοριστικά στην έννοια του νόμου ως *law*, συνδέοντάς τον με τον οιδιπόδειο νόμο, το νόμο του Πατέρα, το νόμο ως Λόγος, ως λογική και γλώσσα **(5)**. Αυτός ο Λόγος φαίνεται να φοβάται να αντιμετωπίσει το χώρο στην ολότητά του, με αποτέλεσμα να τον μειώνει στα στοιχεία που Εκείνος μπορεί να ελέγξει με αριθμητικές διαστάσεις, ορθοκανονικές γεωμετρίες και γραμμές σύνδεσης. Επίσης, μαζί με το χώρο, φοβάται να αντιμετωπίσει και την πτύχωση, που συμβαίνει νομοτελειακά ανάμεσα στο χώρο και τον Εαυτό του. Για την ακρίβεια, είναι σα να εξαιρεί τον Εαυτό του από οποιαδήποτε συσχέτιση με το χώρο (που έτσι κι αλλιώς συμβαίνει και δε μπορεί να κρυφτεί) και με τις άλλες οντότητες, που όλες μαζί συμμετέχουν στην πτύχωση αυτή. Έτσι, ο Λόγος με την έννοια του *law*, διατηρεί μια στάση αποκλεισμού και ελιτισμού που βασίζεται σε μοντέλα ιεραρχίας.

Στην έννοια του Λόγου ως *law*, αντιτάσσεται ο νόμος με την έννοια που χρησιμοποιείται στην αρχαιότητα (*law vs nomos*): η έννοια του νόμου οριοθετεί μεν, αλλά είναι ανοιχτή σε πολλαπλότητες. Πιο συγκεκριμένα, ο νόμος προϋπάρχει και θέτει ένα πλαίσιο (*frame*) για την έννοια του *law*, ο οποίος στη συνέχεια συγκεκριμενοποιεί, εκλογικεύει, κατακερματίζει, κρίνει, διαχωρίζει. Ο νόμος δεν μπορεί να μετρηθεί, δεν έχει κέντρο, έχει

Model for a timeless garden, Olafur Eliasson, 2011

(4) Henri Lefebvre, *The Production of Space* (trans. D. Nicholson-Smith, Blackwell, 1991)

(5) Gilles Deleuze & Felix Guattari, *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia* (trans. B. Massumi, Athlone Press, 1988)

ριζωματικό χαρακτήρα, ασχολείται με την ιδιότητα του έμφυτου, του εγγενούς και βλέπει την ηθική ως δεοντολογία (ethical, immanent, ontological). Η έννοια του law αντίθετα, ασχολείται με την ιδιότητα της υπέρβασης του εαυτού, της επέκτασης και αντιμετωπίζει την ηθική ως μέσο επιβολής (moral, expansive, colonising, capitalist) **(6)**. Στις μέρες μας, με τη χρήση του όρου νόμος, όχι όπως κατά την αρχαιότητα, αλλά ως Λόγο (μέσω του λατινικού lex, law) παρατηρούμε πόσο κοντά τελικά (σχεδόν ταυτόσημες) είναι γλωσσολογικά οι έννοιες της οικονομίας με την οικολογία. Από τη μια, η οικονομία, που δεν έχει καμία σχέση με την αρχαιοελληνική σημασία της λέξης νόμος και αναφέρεται σε κλειστά συστήματα ιεραρχίας, τα οποία ακόμα και σήμερα βασίζονται στη συντηρητική διαχείριση του ανθρώπινου οίκου, και από την άλλη, η οικολογία που αντιμετωπίζει συχνά τον υπόλοιπο φυσικό κόσμο ως Άλλο (ακόμα και στην περίπτωση που μιλάει για τη σωτηρία του). Ίσως η δράση τους τελικά να ήταν πιο φιλική, εάν εναλλακτικά βασίζονταν στο υπαρκτό αέρινο συνεχές, κατά το οποίο υλικότητες, ανθρώπινες και μη ανθρώπινες ζωές, αντικείμενα, σχέσεις και νόμοι συναντώνται και εμφανίζονται σαν φαινόμενα σε έναν ενιαίο χώρο: την ατμόσφαιρα.

(6) Niklas Luhmann, Law as a Social System (trans. K. Ziegert, Oxford University Press, 2004)

1. Ο εποικισμός του αέρα

Η Εποχή του Διαστήματος ξεκινά με την ανάπτυξη πολλών νέων τεχνολογιών, και επισήμως ορίζεται από την εκτόξευση του πρώτου δορυφόρου Sputnik 1, το 1957 από τη Σοβιετική Ένωση. Ο όρος συμπίπτει χρονικά με τον όρο “Ατομική Εποχή”, που προσδιορίζεται από την ατομική βόμβα στη Χιροσίμα και την επακόλουθη φοβία για την ολοκληρωτική πυρηνική καταστροφή κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου (Mutual Assured Destruction). Θα μπορούσε κανείς να πει πως η Εποχή του Διαστήματος είναι μια από τις τελευταίες περιόδους μεγάλης αισιοδοξίας, φουτουρισμού, επέκτασης, καθώς τα επόμενα χρόνια, δηλαδή στην πρόσφατη ιστορία, όλοι, ακόμη και τα παιδιά, θα μετατραπούν σε πολύ προσγειωμένους πολίτες (7). Αυτή η μετατροπή οφείλεται σε κοινωνικοπολιτικές αλλαγές και διαψεύσεις προσδοκιών, που ξεκινούν από το βάλτωμα της διαστημικής εξερεύνησης, τα χρόνια μετά την ελπιδοφόρα πτώση του Τείχους του Βερολίνου (1991), συνεχίζονται με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, το τέλος του μοντερνισμού και των ιδεολογιών, και φτάνουν ως τις σημερινές κριτικές προς τα κακώς κείμενα της Εποχής της Πληροφορίας.

Gate, Diller Scofidio, 1984

Η ηλεκτρική και ηλεκτρονική τέχνη και αισθητική της διαστημικής εποχής σφραγίζεται με διοργανώσεις όπως η έκθεση ‘This is Tomorrow’ το 1956 στη Whitechapel στο Λονδίνο, με συνεργασίες των καλλιτεχνών του Independent Group (συμμετέχοντες όπως ο Theo Crosby και ο Richard Hamilton) και φυσικά με την κατασκευή του περιπτέρου της εταιρείας Philips στις Βρυξέλλες το 1958, σχεδιασμένο από τον Ιάννη Ξενάκη. Ακόμα, μοντέρνοι δημιουργοί όπως ο Jean Tinguely και ο Alexander Calder σχολιάζουν το ενδιαφέρον του ανθρώπου για τα μηχανήματα και για την απόλαυση που του δίνει η άσκοπη εφευρετικότητα, η κίνησή των μηχανημάτων, η γοητεία και η φαντασία που περιέκλειαν. Καλλιτέχνες όπως ο Umberto Boccioni, Marcel Duchamp, Kazimir Malevich, Naum Gabo, Vladimir Tatlin επίσης δημιουργούν μορφές βασισμένες στις μηχανές και αναπαριστούν την κίνηση. Τέλος, μέσα σε πολλούς άλλους ακόμα, αξίζει να αναφερθούν ο αρχιτέκτων και θεωρητικός Richard Buckminster Fuller που κατασκευάζει γεωδαιτικούς θόλους που παραπέμπουν σε σενάρια εποικισμού άλλων πλανητών ο designer Harry Bertola, ο οποίος εκτός από το σχεδιασμό επίπλων ασχολείται με την παραγωγή σημαντικών νηπιακών γλυπτών, τα Sonambients (8).

(7) Θανάσης Μουτσόπουλος, Συλλογικός τόμος “Η εποχή του διαστήματος” (Ασίην, 2017)

Η Ελλάδα διαφοροποιείται σε μεγάλο βαθμό από τη διεθνή κατάσταση, κυρίως λόγω του εμφυλίου που ξεσπά στη χώρα, ως απόνερο του Ψυχρού Πολέμου. Έτσι, η αισιοδοξία και η ενατένιση προς το μέλλον εκπροσωπείται περισσότερο από το μοντερνισμό (το κτίριο της Αμερικανικής Πρεσβείας του Walter Gropius, ο Δυτικός Αερολιμένας στο Ελληνικό του Eero Saarinen, το Hilton των Εμμανουήλ Βουρέκα, Προκόπη Βασιλειάδη και Σπύρου Στάικου), παρά από το φουτουρισμό. Για την ακρίβεια, ίσως και τα μοναδικά ελληνικά δείγματα που προσεγγίζουν την αρχιτεκτονική του φουτουρισμού να είναι ο Πύργος του ΟΤΕ στη ΔΕΘ του Αλέξανδρου Αναστασιάδη και το Στρογγυλό Σχολείο στον Άγιο Δημήτριο του Τάκη Ζενέτου, λόγω της κυκλικής του κάτοψης, που

(8) Charles Spencer, Εικαστικές Τέχνες Ιούνιος 68- Ιούνιος 69 (Θέματα Εσωτερικού Χώρου, 1970)

στο συλλογικό φαντασιακό ταιριάζει με ιπτάμενο δίσκο. Ο Τάκης Ζενέτος, ο Κωνσταντίνος Δοξιάδης καθώς και δημιουργοί όπως ο Γιώργος Ζογγολόπουλος, ο Παντελής Ξαγοράρης, η Μπία Ντάβλου και φυσικά ο Τάκης θα μπορούσαμε να πούμε πως είναι κάποιοι από τους κύριους εκφραστές του ελληνικού φουτουρισμού, της τέχνης που εμπνέεται από την ηλεκτρομαγνητική ενέργεια, τα ραντάρ και το διάστημα.

Το έργο του Τάκι συγκεκριμένα, μέχρι και σήμερα, μας θυμίζει την παρουσία της τεχνολογίας στην καθημερινή μας ζωή. Δουλεύοντας με το μαγνητισμό και την αιολική ενέργεια, μετατρέπει τα φυσικά φαινόμενα σε υλικό για τέχνη. “Για μένα ήταν πολύ εντυπωσιακό το ότι μπορείς να στείλεις μέσα από το Διάστημα ενέργεια με τα ηλεκτρόνια και να δεχτείς πίσω, πάνω σε μια μικρή οθόνη, μια αντανάκλαση από αυτή την ενέργεια” δήλωνε αναφερόμενος στα συστήματα ραντάρ και συνδέοντας τα πεδία των φυσικών επιστημών, της τεχνολογίας και της τέχνης συνεχίζει: “Ο επιστήμονας βρίσκεται σε μια δύσκολη θέση. Μπορεί να ξέρει ότι υπάρχει ήχος που έρχεται από το Διάστημα, δεν μπορεί όμως να δημοσιεύσει κάτι τέτοιο, εάν προηγουμένως δεν το αποδείξει. Πιθανόν όλα όσα έχω δει μέχρι τώρα να ήταν εδώ και πενήντα χρόνια γνωστά στους επιστήμονες, που όμως δεν μπορούσαν να τα δημοσιεύσουν, χωρίς προηγουμένως να τα αποδείξουν” (9). Αναμφίβολα, ο Τάκης είναι ο πρωτοπόρος της τέχνης του μαγνητισμού και η παρουσία του καθοριστική για την πορεία της τέχνης σε διεθνές επίπεδο. Το έργο του είναι τόσο πλούσιο, πολυ-δημοσιευμένο, κομβικά επίκαιρο για την εποχή του και προσφέρεται για επανερμηνεία από τη δική μας εποχή, με τις δικές της απαιτήσεις, όπως όλα τα σημαντικά έργα. Η ματιά του Τάκι δεν παύει να παραμένει φουτουριστική. Τα σιδερένια έργα του είναι βαριά, εμπνέονται και υμνούν τη βιομηχανική παραγωγή, έχουν φτιαχτεί για να αντέχουν, να διαρκούν. Όπως είναι φυσικό, τα έργα αυτά ίσως είναι η αρχαιολογία για τη δική μας γενιά. Η αισιόδοξη ματιά του Τάκι ίσως χρειάζεται μια κριτική, η οποία στόχο δεν έχει σε καμία περίπτωση να μειώσει το καλλιτεχνικό έργο, αλλά να το αναδείξει και να το επανατοποθετήσει στα σύγχρονα καίρια ζητήματα και δυνατότητες της εποχής της πληροφορίας και των συστημάτων δικτύωσης, με τα οποία ίσως η γενιά των καλλιτεχνών του Ψυχρού Πολέμου δεν ήταν εξοικειωμένη.

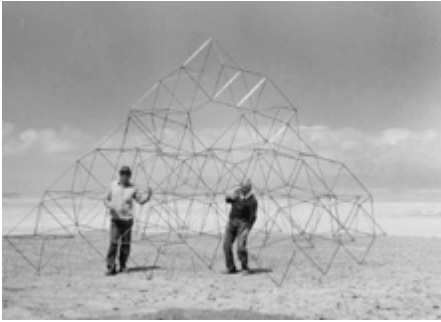
Ο νόμος του σύννεφου (cloud)

Η τεχνολογική εποχή για τη γενιά των καλλιτεχνών που ζουν και δημιουργούν το '60 δεν επιδεχόταν κριτικής. Η έκσταση που ασκούσαν η ουτοπία και ο φουτουρισμός, δύσκολα μπορούσε να καμθεί, καθώς όλοι ανέμεναν με ενθουσιασμό την ιστορία που θα έγραφε η επιστήμη, μετά την απόβαση του ανθρώπου στο φεγγάρι. Κάθε φορά που νέες γαίες και θάλασσες εισέρχονται στον ορίζοντα της συλλογικής συνείδησης, οι χώροι της ιστορικής ύπαρξης μετασχηματίζονται (10). Η επιστήμη προηγείται της ιστορίας: όταν οι πρώτοι ευρωπαίοι έποικοι στάθηκαν απέναντι από τους ωκεανούς, η υπέρμετρη αυτή διεύρυνση του γνωστού κόσμου

(9) Pierre Restany, Οι Ουλές του Ορφέα (κατάλογος έκθεσης, γκαλερί Ζουμπουλάκη, Οκτώβριος 1974)

(10) Carl Schmitt, Gopal Balakrishnan, The Enemy: An Intellectual Portrait of Carl Schmitt (Verso, 2000)

οδήγησε, εκτός των άλλων, σε μια διαφορετική θεώρηση της ιδέας του φυσικού χώρου. Το άνοιγμα του κόσμου στους ωκεανούς δημιούργησε το πνευματικό υπόβαθρο για τη σύλληψη του απέραντου, του σύμπαντος σαν έναν άπειρο, συνεχή και άδειο χώρο. Η κατοίκηση των χώρων με μη ανθρωπομετρικά χαρακτηριστικά ήταν η αρχή της αντίληψης του χώρου υπό το πρίσμα της κυριαρχίας των μαθηματικών, της χαρτογράφησης και αργότερα της μηχανικής παραγωγής, των αεροσκαφών, της μοντέρνας χημείας, των ψηφιακών υπολογιστικών συστημάτων. Ο Carl Schmitt ασχολείται με τις νέες διαστάσεις της πολιτικής και ιστορικής δραστηριότητας, τις νέες επιστήμες και τους κανόνες που δημιουργούνται από τους μαθηματικοποιημένους κανόνες στους γεωπολιτικούς χάρτες και τις μορφές εξουσίας που αυτοί ασκούν. Παρόλο που ο Schmitt χρησιμοποιεί δίπολα αντιθέσεων ανάμεσα στη γη και τη θάλασσα και στο φυσικό και το τεχνητό, ταυτόχρονα μιλά για την πολιτική των τεχνολογιών που κρύβεται πίσω από τις τεχνικές διαδικασίες και τα επιτεύγματα. Αυτή η προσέγγιση μας βοηθάει στην άσκηση κριτικής, στην αποκαθήλωση της ουτοπίας και στη διατύπωση ενός λόγου για την οικολογία σήμερα.

'Atrapanieblas' (Fog catchers), Carlos Espinosa Arancibia, 1960

Στις μέρες μας, μπορούμε να πούμε πως είμαστε πιο εξοικειωμένοι με την ιδέα ότι η εξουσία ασκείται και μέσω της τεχνολογίας, η οποία εντάσσεται σε μια ευρύτερη οικολογία. Τα όρια μεταξύ φυσικού και τεχνητού κόσμου δεν υπάρχουν, και για αυτό μιλάμε πιο εύκολα για οικοσυστήματα που εντάσσονται σε τεχνοπολιτισμούς, καθώς έχουμε αντιληφθεί την αλληλεξάρτηση που υπάρχει μεταξύ των παραπάνω πεδίων. Ας πάρουμε την περίπτωση των λογισμικών (software) παγκοσμίως: η παρουσία τους μπορεί να μας δυσκολεύει να κατανοήσουμε πώς συμβάλλουν στην άσκηση εξουσίας, αλλά πλέον ξέρουμε ή υποπτευόμαστε πως με τον τρόπο τους το κάνουν: Η διασύνδεση μεταξύ των κρατών, για παράδειγμα, υποστηρίζεται από αυτές τις τεχνολογίες των τηλεπικοινωνιών και των software. Η διασύνδεση αυτή μεταβάλλει όσα ξέραμε για τον τρόπο που κάθε κράτος ασκεί έλεγχο σε ένα καθορισμένο γεωγραφικό πεδίο. Η εξουσία πλέον εξαρτάται και ελέγχεται από ένα διεθνές συνδεδεμένο σύστημα που αυτοελέγχεται, δηλαδή από μια ομοσπονδία κρατών, που εξαρτάται από τις τηλεπικοινωνίες **(11)**. Αυτή είναι μια βασική περιγραφή αυτού του παραδείγματος, αλλά δεν είναι επαρκής.

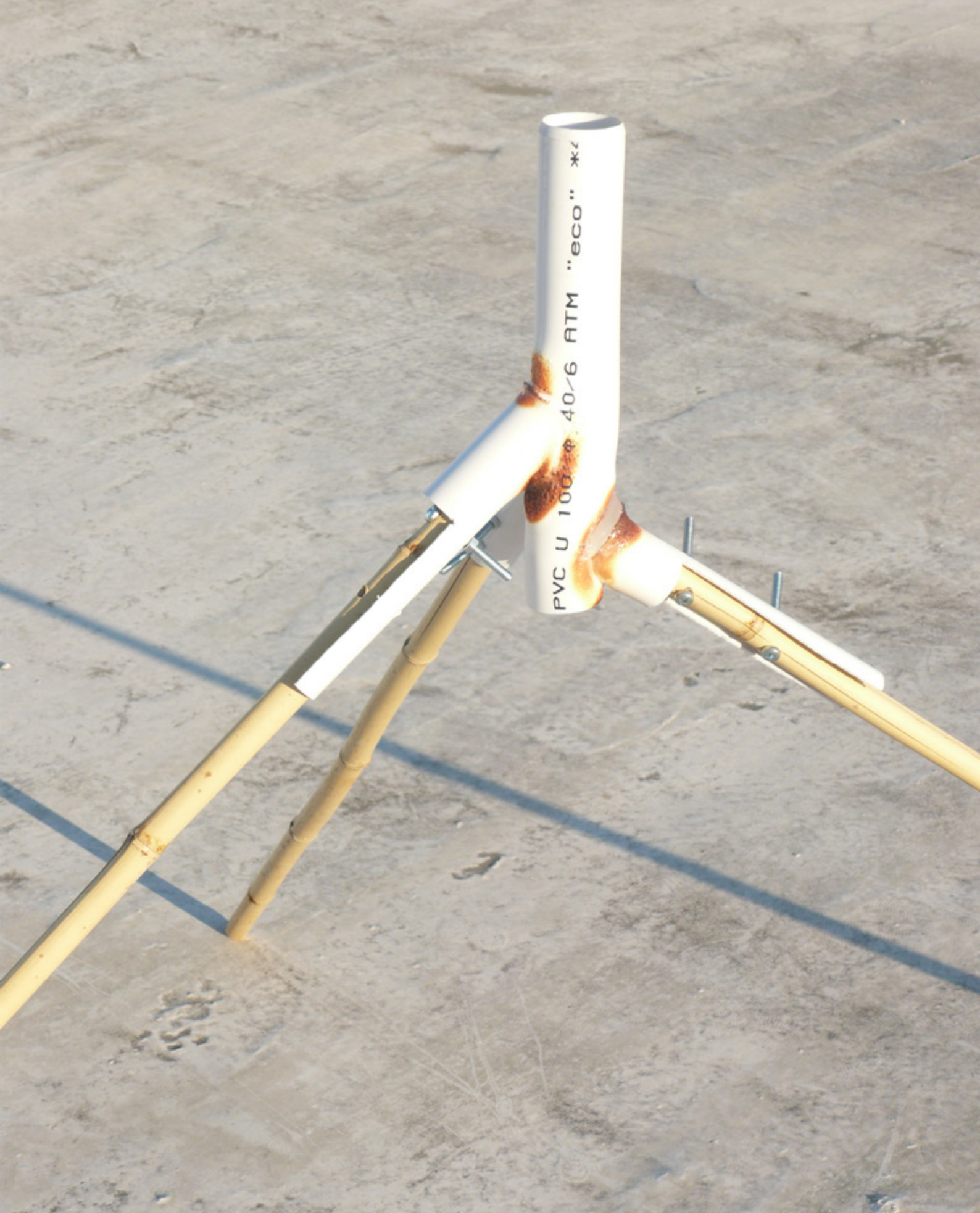

Blur building, Diller Scofidio, 2002

Σε σχέση με αυτό το σύστημα άσκησης διασυνδεδεμένης υπερτοπικής εξουσίας, υπάρχουν και άλλοι τρόποι άσκησης εξουσίας σε δράση, όπως αυτός των αλληλοεξαρτώμενων συστημάτων των σταθερών παγκόσμιων ροών κεφαλαίου από τη μια, και αυτός της εγχώριας άσκησης εξουσίας από το κάθε κράτος στους δικούς του μηχανισμούς και θεσμούς από την άλλη. Όλα αυτά μπορούμε να πούμε ότι βρίσκονται ακόμα στους προβλέψιμους τρόπους με τους οποίους ασκείται ο έλεγχος, ο οποίος εμφανίζεται ως η απόλυτη και συνεχής δύναμη που μας ωθεί προς τον κοινό πλούτο. Σκοπίμως εδώ δε χρησιμοποιείται η φράση νόμιμος έλεγχος, καθώς τα θέματα της νομιμότητας και του νόμου στα οποία έχουμε αναφερθεί, είναι πολύ σύνθετα και δε λειτουργούν πάντα με προβλέψιμους τρόπους. Πολλές φορές είναι το επείγον που υπερβαίνει τη νομιμότητα και την προβλεψιμότητα.

(11) Benjamin H. Bratton, *The Stack* | On Software and Sovereignty (MIT Press, 2015)

PVC U 100 φ 40/6 ATM "eco" *4

Σε αυτές τις περιπτώσεις, μιλάμε για την εξαίρεση, για κάτι δηλαδή που ενώ για το νόμο μπορεί να μην είναι δεκτό, τα συστήματα εξουσίας να έχουν το δικαίωμα να το νομιμοποιήσουν. Έτσι ο έλεγχος από τη δύναμη που μας ωθεί στο κοινό καλό και πλούτο, μετασχηματίζεται στη δύναμη που μπορεί να αποφασίσει για το ποια είναι η εξαίρεση **(12)**. Αυτός που ασκεί έλεγχο λοιπόν, είναι οποιοσδήποτε έχει τη δύναμη να αναστείλει την κανονικότητα του νόμου (law) και να ενδυναμώσει την αβεβαιότητα του επείγοντος. Αυτό το αναφέρω για να καταλάβουμε τη σημασία και την πολλαπλότητα των μη προβλέψιμων τρόπων άσκησης εξουσίας.

Η άσκηση εξουσίας δεν περιορίζεται στη δουλειά που κάνουν τα κράτη. Η Αγορά δε λειτουργεί συνεργατικά ή σε αντίθεση με την κρατική άσκηση εξουσίας, αλλά ουσιαστικά η ίδια η άσκηση εξουσίας έχει περάσει από τα κράτη στην Αγορά **(13)**. Το δικαίωμα σε οικονομικές συναλλαγές υπερβαίνει τη δυνατότητα για αυτοδιάθεση και διακυβέρνηση σε συλλογικό επίπεδο. Αυτό φυσικά δε θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς τη συμβολή των υποδομών, των πλατφορμών επικοινωνίας, των διεθνών υπολογιστικών συστημάτων (computation) και των πόρων που όλα αυτά καταναλώνουν. Η ανάδυση των συστημάτων αυτών σε πλανητική κλίμακα αποτελεί μια πρόκληση για τη γεωγραφία, μέσω της οποίας ασκείται πολιτική. Δεν είναι μόνο το ότι τα συστήματα διαχείρισης της πληροφορίας αυτά εμφανίζονται σαν σύννεφα (cloud) και μπορούν τα ίδια να ειδικωθούν σαν μια νέα ήπειρος προς αποικισμό, αλλά είναι και ότι η νέα ήπειρος αυτή, σαν τόπος, είναι κάτι νέο, ξεπερνά τη διάκριση του Schmitt μεταξύ της σταθερότητας της γης και της ευμεταβλητότητας της θάλασσας, δίπολο στο οποίο βασίζεται όλη η θεωρία για το γεωπολιτικό χώρο έως σήμερα.

Αυτή η πρωτόγνωρη κατάσταση δε μας τοποθετεί στο τέλος ενός φιλελεύθερου ενιαίου κράτους. Μας τοποθετεί στην εποχή της οπτικής ίνας και των συχνοτήτων του φωτός που είναι πιο δύσκολο να χαρτογραφίσουμε, αφού δε μπορούμε ποτέ να είμαστε σίγουροι ποιός χώρος είναι τι, τι είναι άυλο, τι είναι εδραιωμένο ή αφηρημένο. Αυτό δεν έχει να κάνει μόνο με μια κρίση που αφορά τη νομιμότητα, την αξιοπιστία, την ορθότητα, αλλά έχει να κάνει με μια κρίση που έχει να κάνει με την έννοια της απεύθυνσης, με τη δυνατότητα που έχουμε να απευθυνθούμε σε κάποιον, σε κάποια αρχή, νόμιμη ή μη. Η συνάντησή μας με έναν κόσμο στον οποίο οι χώροι δεν έχουν διεύθυνση, παράγει μια σύγχυση ως προς το χαρακτήρα της Γης που ζούμε ή διεκδικούμε. Η γη, η θάλασσα, ο αέρας και τώρα η πληροφορία είναι τα στοιχεία που στο καθένα από αυτά μπορούμε να απευθυνθούμε με διαφορετικό τρόπο, απλά για το τελευταίο τώρα μαθαίνουμε το πώς.

Αυτό ακριβώς είναι το σημείο που απομακρυνόμαστε από την άποψη του Schmitt, και από την αντίθεση που έχει βασίσει τη σκέψη του: Από τη μια, το αυθεντικό έδαφος της γης με τους κανόνες του, που οδηγεί σε μια οργανική κατοίκηση, από την άλλη, ο πλαστός νόμος της θάλασσας, που δε λογαριάζει οριοθέτηση. Η βιομηχανοποιημένη στρατιωτικοποίηση του αέρα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο υπερνίκησε το περιοριστικό δίπολο του Schmitt μεταξύ εδαφικοποιημένης κατοίκησης και ρευστής

(12) Giorgio Agamben, *The State of Exception* (University of Chicago-Press, 2005)

(13) Nicholas Gane, *The Emergence of Neoliberalism: Thinking through and beyond Michel Foucault's Lectures on Biopolitics* (Theory, Culture and Society 31, 2014)

κίνησης, προσθέτοντας τον αφηρημένο χώρο. Από τον ουρανό το βλέμμα του πιλότου ισιώνει το έδαφος και το κάνει επίπεδο σαν τον ωκεανό. Η γη και η θάλασσα γεωμετροποιούνται και ποσοτικοποιούνται το ίδιο. Τα στοιχεία της φύσης κυβερνώνται όλα εξίσου, από αφηρημένες έννοιες, από σημαίες, μαθηματικούς υπολογισμούς, γεωμετρικές και απεικονίσεις που συσχετίζουν τη Γη με τους υπόλοιπους αστρικούς της γείτονες. Οι νέοι χώροι της πληροφορίας που κυβερνούν και κυβερνώνται από ένα ακόμη πιο ριζοσπαστικά αφηρημένο σύστημα, αναφέρονται σε όλο τον πλανήτη και μαθηματοποιούν με αφύσικο τρόπο τις νέες επικράτειες **(14)**. Οι δομές αυτές αναφέρονται στα ξεχωριστά layers του εδάφους, της θάλασσας και του αέρα, ενδιαφέρονται για το πως αλληλεπιδρούν αυτά, και έτσι παράγουν τις κλίμακες, τις διαστάσεις και τα περιγράμματα μιας υπερ-μαθηματοποιημένης (supercomputational) γεωγραφίας. Τα δίκτυα δημιουργούν χώρο και καταλαμβάνουν χώρο. Όπως οποιοδήποτε είδος αρχιτεκτονικής, με τις εγγραφές που κάνουν σε ένα καθορισμένο χώρο, δημιουργούν συγκεκριμένες δυνατότητες και αποκλείουν άλλες. Παρόλα αυτά, τα δίκτυα δεν εδραιώνονται σε μια μεμονωμένη περιοχή όπως τα κτήρια. Τα δίκτυα είναι παντού, παράγουν εσωτερικά και εξωτερικά περιβάλλοντα και δεν είναι μόνο ότι λειτουργούν σε υπέρθεση σε επικράτειες, αλλά παράγουν νέες επικράτειες με τη βοήθεια των κανάβων από βαριά καλώδια τηλεπικοινωνιών και server farms, υποδομές χωρίς τις οποίες τα κέντρα δεδομένων δε θα μπορούσαν να υπάρξουν.

Ο όρος Grossraum (great space), παρότι αποτελεί έναν οικονομικό όρο, προέρχεται από το ναζιστικό όραμα της επέκτασης του γερμανικού κράτους και της κυριαρχίας του στην Ευρώπη. Στο συγκεκριμένο σημείο μπορεί να μας βοηθήσει στο να περιγράψουμε τους χώρους που συνεχώς επεκτείνονται και ξεπερνούν την κανονικότητα της έννομης γεωγραφίας, και που όχι μόνο διαμορφώνουν επικράτειες, αλλά τις κατακτούν. Όπως είναι αναμενόμενο, τα δίκτυα πληροφοριών που υποστηρίζουν το διαδίκτυο αναπτύσσονται μέσω τεχνολογιών και πρωτοκόλλων αγγλικής, ευρωπαϊκής και αμερικανικής καταγωγής με πολύ ισχυρούς επενδυτές σε οικονομικό και κυβερνητικό επίπεδο. Η παγκόσμια ανάπτυξη αυτή μπορεί να ειπωθεί σαν μια επέκταση αυτής της κυβερνο-αυτοκρατορίας και σαν μέρος μιας μεγάλης εκστρατείας με τη διάδοση μιας και μοναδικής κουλτούρας, αυτή του δυτικού κόσμου που ξεκινάει από τη Silicon Valley στην Ουάσιγκτον για να εξαπλωθεί χωροκατακτητικά στις μητροπόλεις του κόσμου. Η κουλτούρα αυτή απευθύνεται σε μια άναρχη δημόσια σφαίρα που ο κάθε λόγος όμως είναι ιδιωτικός, αυτονομείται και εκφέρεται με τους δικούς του τρόπους ελέγχου, απέναντι στους οποίους δεν υπάρχει κανένα apparatus που να εγγυάται μια ασφάλεια και ομαλή λειτουργία. Σε αυτά τα σημεία εντοπίζεται και η μετατροπή που συμβαίνει στα υποκείμενα που παράγουν λόγο, στα οποία ασκείται η εκάστοτε εξουσία από την εκάστοτε πλατφόρμα. Η μετατροπή του πολίτη σε χρήστη- user εξαρτάται από το αν ο έλεγχος ασκείται από το κράτος ή την ένωση κρατών (πολίτης) ή αν ασκείται από τη δημόσια σφαίρα του διαδικτύου (user) **(15)**. Ένα σύντομο παράδειγμα: μια ματιά στο Πεκίνο από ένα χάρτη Google εξαρτάται αρχικά από τον έλεγχο

(14) Paul Virilio, *Open Sky* (Verso, 1997)

(15) Chris C. Demchak & Peter J. Dombrowski, *Rise of a Cybered Westphalian Age: The Coming Age* (Strategic Studies Quarterly 5, 2011)

της πληροφορίας που πραγματοποιείται διεθνώς (δημόσια σφαίρα), αλλά και από το λόγο των κινεζικών συνόρων (ιδιωτικός λόγος).

Προτάσεις για εναλλακτικά διαδίκτυα που θα μπορούσαν να ξεφύγουν από την απολυτότητα της διεθνούς σφαίρας και να παραμείνουν πολιτικά, πνευματικά και οικονομικά αυτόνομα θα μπορούσαν ίσως να βασιστούν σε ιδέες για ανεξάρτητα τοπικά συστήματα κρυπτογράφησης ή και μοναδικά πρωτόκολλα. Όλα αυτά είναι θεωρητικά πιθανά, αφού μάλιστα έχουν ήδη εφαρμοστεί για στρατιωτικούς και χρηματοπιστωτικούς σκοπούς. Τα δεδομένα στην πραγματικότητα δε γνωρίζουν εθνικούς περιορισμούς, εκτός εάν σχεδιαστούν ως τέτοια. Το πεδίο σχεδιασμού είναι πολύ ευρύ, πράγμα που το επιβεβαιώνει και η ύπαρξη κρυπτοαυτόνομων συστημάτων, η λειτουργία των οποίων δείχνει το πόσο ανώριμη είναι η επικρατούσα γεωπολιτική θεωρία για τα πλανητικά δίκτυα υπολογιστικών συστημάτων αυτή τη στιγμή, η οποία σπανίως αναφέρεται σε αυτά τα δευτερεύοντα αλλά επιδραστικά κρυπτοαυτόνομα συστήματα. Ένα πράγμα θα μπορούσε να μας κάνει αισιόδοξους για μια στιγμή: το να σκεφτούμε πόσες εναλλακτικές υπάρχουν μπροστά μας σε αυτούς τους ωκεανούς υπολογιστικών συστημάτων και πώς μπορεί να εξελιχθεί αυτός ο ασύλληπτος κόσμος διασυνδέσεων μεταξύ ανθρώπων, αντικειμένων, ιχνών εκτός του πρωτόκολλου του Google Grossraum. Ας παρακολουθήσουμε, λοιπόν, αυτά τα ατυχήματα συναντήσεων των ειδών, με τις θαυμάσιες μη ανθρώπινες μηχανές, και αν για κάποιους συγγραφείς (όπως ο Schmitt) η παγκόσμια δικτύωση κατέστρεψε τον κόσμο και αποτελεί μια επαίσχυντη αποκάλυψη, για εμάς μπορεί να είναι ένα καλό σημείο αφετηρίας.

Εργαστήριο διλημμάτων, Γιώργος Δρίβας, 2017

2. Ατμόσφαιρες

Η χελώνα που στηρίζει τον κόσμο, σχέδιο του 1877.

Ο κόσμος των υποδομών μας κάνει να σκεφτούμε το θέμα της οικολογίας διαφορετικά: πρώτα μας κάνει να κατανοήσουμε τα μη ανθρώπινα σώματα ως μέρη ενός κόσμου σωμάτων, και δεύτερον να αντιμετωπίσουμε τις ανθρώπινες ποιότητες όχι σαν αγνές, αλλά σαν έντονες και επεκτατικές, φυσικές, τεχνολογικές, οργανικές, ανόργανες, υλικές, άυλες, ποιότητες χάρη στις οποίες οι άνθρωποι συσσωρεύονται σαν ύλη σε χωροχρονικά σύνολα. Τα σύνολα αυτά συγκρατούνται από τις ατμόσφαιρες, σχέσεις δηλαδή που δημιουργούνται μεταξύ των σωμάτων όταν αυτά βρίσκονται μαζί, απέναντι ή το ένα ενάντια στο άλλο. Οι ατμόσφαιρες είναι γη, αέρας, ανάσα, εκπνοή, φόβος, επιθυμία, θάνατος, ασθένεια, μοναξιά, ελευθερία, ανυπακοή **(16)**. Τα σύνολα αυτά, που αναδιπλώνονται μεταξύ τους και αλληλοεξαρτώνται, είναι το κεντρικό θέμα της σκέψης και των Deleuze- Guattari. Όπως σε μια χορογραφία το σώμα ανοίγεται και ενοποιείται με το χώρο, έτσι και το συνεχές που περιγράφουμε εδώ, αποτελείται από τα σώματα που αλληλεπιδρούν, από το χώρο που φιλοξενεί αυτή την αλληλεπίδραση, και από τους κανόνες (law) που ορίζουν τις κινήσεις τους. Το συνεχές αυτό βρίσκεται διαρκώς σε μια κατάσταση μεταβολής και γίνεται συνεχώς κάτι άλλο. Ωστόσο, παρόλο που δεν έχει όρια, δεν έχει τη λογική της επέκτασης, γιατί δεν υπάρχει εξωτερικότητα, δεν υπάρχει δηλαδή κάτι έξω από αυτό προς κατάκτηση. Επίσης, όλες οι μοναδικότητες που αλληλεπιδρούν εντός συνεχούς είναι σε μια κατάσταση χαμηλής ενέργειας, εσωτερικότητας (withdrawn) και ως εκ τούτου μη επεκτατικής λογικής **(17)**.

Η ατμόσφαιρα λοιπόν, είναι μια εκτεταμένη εσωτερικευση, που συνορεύει με όλα αυτά που την περιβάλλουν, και τα οποία διεισδύουν στα σύνορά της. Οτιδήποτε έξω από αυτή είναι ήδη μέρος της, σαν τα αέρια που επεκτείνονται και καταλαμβάνουν κάθε διαθέσιμο χώρο. Ακόμα και ο Λόγος, η ιδιωτική περιουσία, η διαμάχη, είναι στοιχεία που ενώ φαίνονται ξένα από το συνεχές, εντάσσονται σε αυτό μέσω μιας αυτο-ποιητικής διαδικασίας, κατά την οποία η διαμάχη γίνεται η ύλη για την αλλαγή και την εξέλιξη αυτού του συστήματος. Πρόκειται για ένα σύστημα που κατασκευάζει τον εαυτό του, αλλά και τα στοιχεία που το κατασκευάζουν **(18)**, ένα σύστημα ερμητικά κλειστό, που αναδιαμορφώνει το περιβάλλον που βρίσκεται εντός των ορίων του. Τα σώματα είναι στην υπηρεσία της ατμόσφαιρας: η ατμόσφαιρα κατασκευάζει τις εσωτερικές αντιπαραθέσεις προκειμένου να συνεχίζει να ζει. Η ατμοσφαιρική διαμάχη προκύπτει ως σύνολο των επιμέρους εσωτερικών διαχωρισμών και διακρίσεων (εσωτερικό/ εξωτερικό) που συμβαίνουν πάντα εντός του συνεχούς. Το να πας ενάντια στο συνεχές είναι μια εσωτερική κίνηση που επιταχύνει απλά την εξέλιξή του σε κάτι άλλο, ενεργοποιώντας νέες ισορροπίες στις υπάρχουσες συνθήκες.

Η όλη διαδικασία της αντιπαραθέσης παραμένει υπό τον έλεγχο του συνόλου, και αποτελεί μια πράξη ανοιχτότητας που υποστηρίζεται από μια οικονομία της ατμόσφαιρας. Ο Negarestani έλεγε ότι η φράση “είμαι ανοιχτός για σένα” μπορεί να ερμηνευθεί ως “έχω τη δυνατότητα να κρατήσω την επένδυση που

(16) Andreas Philippopoulos, *Spatial Justice: Body, Law, Atmosphere* (Routledge, 2015)

(17) Valentina De Marchi, *Fame d'Erba: Etnografia dei Pastori Vaganti del Triveneto* (University of Siena, 2009)

(18) Humberto Maturana & Francisco Varela, *Autopoiesis and Cognition*, (Reidel Publishing, 1972)

κάνεις” (σε μένα), “έχω τα μέσα να σε υποστηρίξω” (με την έννοια του afford) **(19)**. Αυτή η ερμηνεία φανερώνει μια πράξη ανταλλαγής που υπάρχει στη συγκεκριμένη σχέση, και ως εκ τούτου μια σχέση οικονομίας που έρχεται να θέσει ένα πλαίσιο. Επίσης, αλλάζει το υποκείμενο που βρίσκεται σε δράση με έναν ενδιαφέροντα τρόπο: ενώ στη φράση “είμαι ανοιχτός για σένα”, το δρων υποκείμενο φαίνεται πως είμαι εγώ, στη φράση “έχω τη δυνατότητα να κρατήσω την επένδυσή σου” το δρων υποκείμενο φαίνεται πως είναι ο επενδυτής, αυτός που κάνει την επένδυση. Η εναλλαγή αυτή των ρόλων μιλά ουσιαστικά για μια ανοιχτή ατμόσφαιρα αλληλεπίδρασης, η οικονομία της οποίας δεν ορίζει αυστηρά ποιός ανοίγεται σε ποιον, γιατί δε λειτουργεί καν με τέτοια δίπολα και ρόλους κλειστότητας- ανοιχτότητας, εξωτερικότητας- εσωτερικότητας, παρά μονάχα με τη διαδικασία της αλληλεπίδρασης. Η αλληλεπίδραση, η διαμάχη, η διαφωνία, οι διαφορές είναι μέρη μιας οικονομίας της ατμόσφαιρας, και υπό αυτή την έννοια δεν υπάρχει ρήξη, αλλά μεταβολή. Το κανονιστικό μοντέλο αυτό, τελικά προβλέπει μέχρι και την ίδια του την αποδόμηση, για χάρη ενός επόμενου μοντέλου που θα ακολουθήσει **(20)**.

Το ανθρώπινο είδος αυτής της συνθήκης εμφανίζεται σαν ένας στατικός νομάς. Η φαινομενική αντίφαση της φράσης “στατικός νομάς” βασίζεται στους Deleuze- Guattari, οι οποίοι γράφουν ξεκάθαρα ότι δεν είναι η κίνηση αυτή που χαρακτηρίζει το νομαδισμό. Η νομαδική κίνηση είναι ακινησία και ταχύτητα μαζί, κατατονία και βιασύνη, η ταχύτητα ορίζεται ως κάτι που “κάνει το σώμα να πάλλεται σαν κυκλώνας χωρίς να κινείται” **(21)** και η νομαδική στάση αντιμετωπίζεται σε μια επιτελεστική διαδικασία. Το σώμα τότε, κρατά μια εσωτερική απαλότητα και αποσύρεται σε μια στάση, η οποία έχει το χαρακτήρα ανταρσίας, μια ξεκούραση που έχει το χαρακτήρα επανάστασης. Το να στέκεσαι είναι το χαρακτηριστικό του ανθρώπινου είδους στη συνθήκη της οικολογίας που περιγράφουμε. Η στάση είναι μια αντιηρωική επανάσταση ενάντια στην τυραννία του να είσαι πάντα επίκαιρος και αποτελεσματικός, είναι μια σιωπή στη φασαρία της ιλιγγιώδους ταχύτητας του κόσμου. Καμιά φορά η ριζοσπαστικοποίηση είναι τόσο ιδεολογικά φορτισμένη και καθορισμένη, που καταλήγει ίσως το ίδιο καταπιεστική με τις ατμόσφαιρες στις οποίες αντιτίθεται (όπως αυτή της καταναλωτικής ευμάρειας για παράδειγμα). Αυτό που χρειάζεται μάλλον λοιπόν, είναι η παντελής απουσία κάποιας ατμόσφαιρας στο σώμα μας και η ταύτισή μας με αυτό που μας περιβάλλει **(22)** ή αλλιώς η ύπαρξη μιας ατμόσφαιρας όχι βεβιασμένης, όπως αυτή που παράγεται ενίοτε από έναν ιδεολογικό αγώνα, αλλά εκείνης που παράγεται από την ακινησία, την απόσυρση, την ελάχιστη αντίσταση.

Σκοπός της απόσυρσης (withdrawal) είναι να ενεργοποιήσει την ατμόσφαιρα. Η απόσυρση δε σημαίνει μη συμμετοχή, αλλά εμφανίζεται σαν τρόπος διαιώνισης. Η απόσυρση του ανθρωποειδούς δεν είναι μια κίνηση απομόνωσης, αλλά είναι κάτι που ξεπερνά την κατάσταση της ιδιωτικής περιουσίας και των διαχωρισμών, που θέλουν την παρουσία του ανθρώπου στημένη, σταθερή και ελεγχόμενη. Το ανθρώπινο σώμα καλείται να

(19) Reza Negarestani, *Cyclonopedia: Complicity with Anonymous Materials* (Repress, 2008)

(20) Roberto Esposito, *Bios: Biopolitics and Philosophy* (trans. and introduced by T. Campbell, University of Minnesota Press, 2008)

(21) Gilles Deleuze, *Spinoza: Practical Philosophy* (trans. R. Hurley, City Light Books, 1988)

(22) Gilles Deleuze & Felix Guattari, *Anti-Oedipus* (trans. R. Hurley, M. Seem and H. R. Lane, University of Minnesota Press, 1983)

Φόρεμα *Tax the rich*, MET GALA, 2021

συναντηθεί με την υπόλοιπη ατμοσφαιρική ψευδαίσθηση, στοχεύοντας σε μια χωρική δικαιοσύνη (spatial justice) **(23)**, χωρίς αυστηρά ορισμένα πρωτόκολλα. Σαν οντολογικό κίνημα, η απόσυρση φυσικά μπορεί εύκολα να ρομαντικοποιηθεί ή να χρησιμοποιηθεί στην υπηρεσία ατμοσφαιρών, που ευνοούν για παράδειγμα, τον καταναλωτισμό. Αυτό είναι κάτι που συμβαίνει πολύ συχνά σε κινήματα, που ενώ στην αρχή ριζοσπαστικοποιούνται και αλλάζουν τη σύσταση της ατμόσφαιρας, στη συνέχεια κατακάθονται σαν ίζημα, σαν το στερεό που σχηματίζεται σε μια αντίδραση όταν η συγκέντρωση διαλυμένης ουσίας υπερβαίνει τη διαλυτότητά της. Ο αναρχισμός του κυβερνοχώρου για παράδειγμα, που βασική του φιλοσοφία ήταν η αποκεντρωμένη χρήση του Διαδικτύου, χρησιμοποιήθηκε στη συνέχεια σαν μέσο για τη διάδοση των κρυπτονομισμάτων ή ο αντικαπιταλιστικός λόγος που έχουμε αναφέρει, βλέπουμε στις μέρες μας ότι καταναλώνεται, διαφημίζεται και προωθείται ακριβώς με τους ίδιους όρους του καπιταλιστικού συστήματος. Στον αντίποδα αυτής της χρησιμοθηρίας, οι Deleuze- Guattari μιλούν για την απόσυρση σαν ένα κίνημα που συμπαρασύρει τις έννοιες της νομιμότητας, της κατοχής, της ιδιοκτησίας και εκθέτει τη βιαιότητα του ηρωισμού **(24)**.

Πολλές φορές μια ατμόσφαιρα μπορεί να κρύβεται και να εμφανίζεται ωραιοποιημένη, σαν μη ατμόσφαιρα, σαν ένα συνεχές αέρα αποκρύβοντας έτσι τις πολιτικές της κατευθύνσεις. Όταν η αυτο-απόκρυψη αυτή επιτυγχάνεται, η παραγόμενη ατμόσφαιρα αποκλείει κάθε πιθανότητα εισόδου και εξόδου από αυτή, κάθε δυνατότητα αλληλεπίδρασης, διαπραγμάτευσης, αντίστασης ή αντίδρασης. Η ατμόσφαιρα που κρύβεται γίνεται έτσι ένα κλειστό σύστημα, πράγμα αντίθετο με την ιδέα της χωρικής δικαιοσύνης και την ίδια τη φύση της ατμόσφαιρας, η οποία χρειάζεται τα στοιχεία της αλληλεπίδρασης για να διαιωνιστεί. Σε μια ατμόσφαιρα διαμάχης, η αντίσταση είναι εσωτερικευμένη, και έχει εγκλιματιστεί έτσι ώστε τα ίδια τα σώματα να επιθυμούν όλο και περισσότερη διαμάχη. Μπορούμε να ξαναπούμε πως αυτή δεν είναι μια άσχημη συνθήκη απαραίτητα. Η διαμάχη ανοίγει νέους ανοιχτούς τόπους επαναδιαπραγματεύσεων. Το πρόβλημα ξεκινάει όταν με την αυτο-απόκρυψή της η ατμόσφαιρα εκτελεί τη διαμάχη προγραμματικά και προβλέπει εκ των προτέρων, καταστατικά, τους τρόπους της αντίδρασης. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η αντίσταση πρέπει να συνεχιστεί, όχι για χάρη του αγώνα προς μια απόλυτη δικαιοσύνη, αλλά για την επιβίωση της ίδιας της ατμόσφαιρας. Η αντίσταση πρέπει να βρίσκεται στην υπηρεσία της. Στο παράδειγμα της νόμιμα καταπιεστικής ατμόσφαιρας των κέντρων κράτησης μεταναστών, των φυλακών, των απελάσεων κλπ. δεν υπάρχει άλλη διέξοδος. Κάθε σώμα οφείλει να κινηθεί στους δρόμους που ο νόμος έχει προδιαγράψει, αποστραγγισμένο από οποιαδήποτε δυνατότητα αντίστασης ή απόσυρσης. Στην ατμόσφαιρα της νόμιμης καταπίεσης δεν υπάρχει εναλλακτικός δρόμος. Το παρόν είναι πάντα προδιαγεγραμμένο.

Ο νόμος που περιγράφουμε στερεί τις εναλλακτικές, όμως ο ίδιος νόμος αλλιώς, με μια διαφορετική επανεμφάνιση, ίσως είναι εκείνος που μπορεί να τις επαναφέρει. Αυτό μπορεί να ακούγεται συντηρητικό ή αντιφατικό με τα προηγούμενα,

(23)- (24) Andreas Philippopoulos, *Spatial Justice: Body, Law, Atmosphere* (Routledge, 2015)

αλλά όμως δεν είναι. Μιλάμε για την περίπτωση μιας μερικής αποκατάσταση του νόμου. Η ψυχαναλυτική προσέγγιση της Teresa Brennan, συσχετίζει το θυμικό με την ικανότητά μας να κρίνουμε. Για τη Brennan, με άλλα λόγια, το θυμικό είναι κρίση, που μπορεί να αποδώσει δικαιοσύνη **(25)**. Αυτού του είδους η κρίση εκδηλώνεται φυσιολογικά στο σώμα και κατ' επέκταση και στο περιβάλλον, αφού έτσι κι αλλιώς “δεν υπάρχει ασφαλής διάκριση μεταξύ ατόμου και περιβάλλοντος”. Έτσι, η κρίση του θυμικού είναι ουσιαστικά προτεραιοποίηση, μείωση της πολυπλοκότητας, διάκριση, είναι μια γραμμή στο χώρο και στον αέρα που διαχωρίζει το εδώ από το εκεί, το ένα στοιχείο από το άλλο, το ένα σώμα από το άλλο. Είναι μια κίνηση που κινεί άλλα σώματα από μια άκρη σε μια άλλη, και που όντως, μερικές φορές διαχωρίζει το υποκείμενο από το περιβάλλον του. Παρόλα αυτά, αυτό δε σημαίνει πως το υποκείμενο αυτό είναι πάντα το “εγώ”. Σε κάποια περίπτωση το υποκείμενο μπορεί ακόμα να είναι και το ίδιο το περιβάλλον, στου οποίου την ατμοσφαιρική επιρροή μπορούμε να υποκύψουμε.

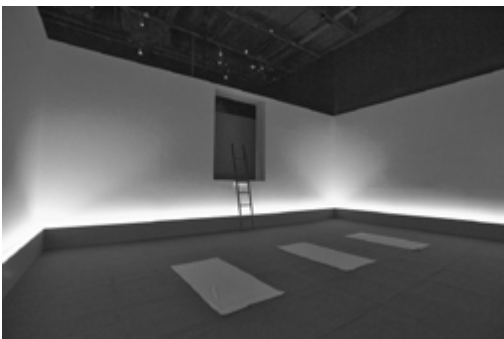
Η κατασκευή της δυαδικότητας του “εγώ” και του “αυτό” (περιβάλλον) είναι αυτό που η Brennan αποκαλεί “θεμελιώδης φαντασίωση”, δηλαδή η επιθυμία του υποκειμένου να διαχωριστεί από το περιβάλλον του, κατά την οποία το υποκείμενο κατακτά τη θέση ανωτερότητας που ψάχνει. Αποτελεί ένα συγκεκριμένου είδους κρίση που κατευθύνεται, έτσι ώστε το υποκείμενο να κρατήσει μια συγκεκριμένη θέση συσχέτισης με το περιβάλλον του. Είναι ξεκάθαρο εδώ ότι βρισκόμαστε στη σφαίρα της απόκρυψης: το σώμα και ο κόσμος είναι ένα, παρόλα αυτά ο διαχωρισμός τους είναι για ακόμα μια φορά θέμα αυτοσυντήρησης και διαβεβαίωσης της διαφορετικότητας. Η ανάσα του κόσμου μοιράζεται μεταξύ των υποκειμένων που αναπνέουν, αλλά ταυτόχρονα κάθε υποκείμενο στέκεται και στην άκρη, και μοιράζεται την αναπνοή του με τον κόσμο μέσω μιας προσωπικής διαδικασίας. Με αυτόν τον τρόπο, το σύνολο του αέρα μας εξαναγκάζει σε διαχωρισμούς, οι οποίοι παράγουν ταυτότητες. “Είναι ο τεμαχισμός σε συγκρίσιμα και μετρήσιμα σύνολα” του δέρματος του κόσμου όπως το θέτει ο Lyotard **(26)**, είναι η επίδραση που έχει το κεφάλαιο στο θυμικό, που ο νόμος έχει στην επικράτεια και που η προσδοκία για το μέλλον έχει στη γη.

Η απόσυρση, μια κίνηση ενάντια στον ολοκληρωτισμό της κατασκευασμένης ατμόσφαιρας, είναι πιθανή και ήδη έχει αρχίσει να συμβαίνει. Δεν είναι μια κίνηση παθητικής στάσης αλλά ενεργητικής αντιπολίτευσης ενάντια στα αυστηρά καθορισμένα πρωτόκολλα και στους περιορισμούς. Ο νόμος με την έννοια του law, είναι ταυτόχρονα λόγος και νόμος (nomos) γραμμικότητα και καμπυλότητα, σκληράδα και απαλότητα, μπορεί να σηκώνει τείχη αλλά και να τα γκρεμίζει, σκάβει δρόμους εξαναγκασμένης κίνησης, αλλά φτιάχνει και πολλαπλά δευτερεύοντα περάσματα. Το να αντιστεκόμαστε στην έννοια του καθολικά, ίσως να μη λέει και πολλά, αφού όλα όσα κατασκευάζει κρυφά, μπορούν να κατεδαφιστούν με τη διαφορετική επανεμφάνισή του. Το θυμικό σαν κρίση, σαν φανερός νόμος, ίσως μπορεί να υποστηρίξει τόσο τις ελεγχόμενες ατμόσφαιρες από τη μια, όσο και τις αναδυόμενες ατμόσφαιρες της αλλαγής από την άλλη. Επίσης, μπορεί να στηρίξει το ριζωματικό κίνημα των Deleuze- Guattari, που κινείται

(25) Teresa Brennan, *The Transmission of Affect* (Cornell University Press, 2004)

(26) Jean-François Lyotard, *Libidinal Economy* (trans. I. Hamilton Grant, Athlone Press, 1993 / πρώτη έκδοση 1974)

ενάντια στις ατμόσφαιρες καταπίεσης, καθώς και την κατασκευή μιας ατμόσφαιρας που συνεχώς αλλάζει και μεταβάλλεται.

Dominique Gonzalez-Foerster's, Repulse Bay, 1999

Τα τελευταία χρόνια η έρευνα και ο δημόσιος διάλογος έχουν ασχοληθεί τόσο εκτενώς με το ποιο είναι το κατάλληλο πολιτικό καθεστώς, μεγαλύτερη κρατική παρέμβαση ή περισσότερη ελεύθερη αγορά, που εγκλώβισαν και πόλωσαν τις θέσεις των πολιτών. Η σύσταση ενός ή πολλαπλών πολιτικών σωμάτων υποβαθμίστηκε, και αντικαταστάθηκε από ιδεοληψίες που αφορούσαν τη γιγαντομαχία ανάμεσα στο Κράτος και στην Αγορά **(1)**. Η τελευταία μάλιστα, μοιάζει με ένα μετεωρολογικό φαινόμενο, που μόνο με κάποιου είδους μεταφυσική διαίσθηση μπορεί να προβλεφθεί. Το φαινόμενο αυτό, που εμφανίζεται αυτόνομο από την καθημερινή ζωή, παρόλο που την επηρεάζει σε καθοριστικό βαθμό, βασίζεται στο νέφος των υποδομών τηλεπικοινωνιών και δικτύωσης, καθώς και στην οικονομία του θεάματος. Η Οικονομία και το θέαμα έχουν παράξει πλέον τόσα πολλά οράματα που στην αρχή ριζοσπαστικοποιούνται και μετά λειτουργούν για χάρη της οικονομίας της συσσώρευσης, που πλέον έχουν κορεστεί. Η παραγωγή των οραμάτων, των μηχανισμών και των νέων εντυπωσιακών λέξεων και εννοιών που υπόσχονται μια αλλαγή, αλλά στην πραγματικότητα είναι καταδικασμένες να απορροφηθούν από το ήδη υπάρχον σύστημα, ίσως όμως και να είναι ένα αναπόφευκτο γεγονός για την οποιαδήποτε μετάβαση. Οι λέξεις αλλάζουν, οι έννοιες χάνουν το νόημά τους, καινούργιες δημιουργούνται. Κάθε εποχή έχει τις δικές της. Η γλωσσική μετατροπή αυτή, μπορεί να ειπωθεί σαν ένα κομμάτι αυτής της εξέλιξης, με την προϋπόθεση όμως ότι οι λέξεις δε χάνουν τον πολιτικό χαρακτήρα που έχουν κάθε φορά, πράγμα που συνέβει με τη λέξη οικονομία, που από επιστημονικός όρος μετατράπηκε στις καθορισμένες ενέργειες της Αγοράς.

Οι νέοι δρόμοι για την οικονομία είναι πλέον βέβαιο, πως δε βρίσκονται ούτε σε κάποιο ψηφιακό περιβάλλον κρυπτονομισμάτων, ούτε σε κάποιο αντικαπιταλιστικό όραμα, το οποίο αργά ή γρήγορα θα λειτουργήσει για όσα το ίδιο απεύχεται. Οι δρόμοι περνούν από τα πολύπλοκα οικοσυστήματα του περιβάλλοντος. Το σύννεφο της πληροφορίας θα αραιώσει μέχρι να ενσωματωθεί στο συνεχές της ατμόσφαιρας που περιβάλλει τα πάντα. Οι νέοι τόποι οικονομίας δεν έχουν να κάνουν με την ουτοπία. Δεν ψάχνουμε την ουτοπία, δεν ανοίγουμε τα πανιά μας σε ευνοϊκούς ανέμους. Είμαστε ναυαγοί χωρίς καμία επιλογή. Είμαστε μέρος του ωκεανού, και αυτή η έλλειψη επιλογών είναι η ελευθερία μας. Ωστόσο, οι νέοι τόποι στους οποίους αναφερόμαστε έχουν ορισμένα χαρακτηριστικά. Αρχικά, υπάρχουν κρίσιμα θέματα που αφορούν τα υποκείμενα που εργάζονται, όπως η εργασία υπό συνθήκες ανταγωνισμού και η σχέση της με την εργασία υπό συνθήκες συνέργειας, η διανομή του πλούτου, καθώς και ο ρόλος της έμφυλης δικαιοσύνης στο κοινωνικό κράτος της μεταβιομηχανικής εποχής. Στη συνέχεια, είμαστε αντιμέτωποι με θέματα που αφορούν το πλεόνασμα των υλικών ή άυλων παραγόμενων αντικειμένων- apparatuses, στοιχεία της υλικοπραγματικότητας του πολιτισμού της κατανάλωσης. Αυτό αποτελεί το δεύτερο σοβαρότερο θέμα αφού το πλεόνασμα και το κέρδος ως τα πρωταρχικά κίνητρα της παραγωγής, έρχονται σε σύγκρουση με μια ευημερία για τον εργαζόμενο πληθυσμό και με μια βιώσιμη σχέση με το περιβάλλον. Η διανομή του

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ:

Η μετάβαση του Ροβινσώνα

(1) Bruno Latour, Saraceno's Stitching of the Body Politik, τόμος 'On Air- Carte Blanche a Tomas Saraceno' (Palais de Tokyo et les auteurs, 2018)

πλεονάσματος, των μισθών και του κέρδους είναι το αποτέλεσμα μιας πολιτικής και θεσμικής αναμέτρησης, που συχνά βασίζεται στις άνισες σχέσεις εξουσίας των τάξεων και των φύλων **(2)**. Αναλύοντας το πλεόνασμα, ίσως είναι καιρός να επεκτείνουμε την έννοια των κριτηρίων διαβίωσης, καταργώντας το καλάθι των εμπορευμάτων και προτάσσοντας την ελευθερία να συνθέτουμε τις ζωές μας σύμφωνα με τις αξίες μας, με ένα οικονομικό σύστημα το οποίο τις υποστηρίζει, έπεται αυτών, και δεν προηγείται.

Οι νέοι τόποι οικονομίας περνούν από την οικολογία, και είναι τόποι ανοικτοί στη φθορά, στη δαπάνη, στο πένθος, στην επιδημία. Το ανθρώπινο υποκείμενο αυτού του νέου κόσμου είναι ένα νέο είδος homo πιο κοντά στο sapiens παρά στον homo economicus. Πρόκειται για ένα ανθρωποειδές που αιωρείται αυτόνομο, ενσωματωμένο και εμφυτευμένο σε ένα κοινωνικό πλαίσιο, συντονισμένο με τους πλανητικούς ρυθμούς και που εργάζεται με ερωτήματα. Ο λόγος του λοιπόν δεν είναι σίγουρος, είναι ανοικτός σε προβλέψεις, εμφανίζεται μετέωρος σαν ένα άλλο μετεωρολογικό φαινόμενο. Το υποκείμενο βασίζεται σε ενδεχόμενα και στοχάζεται, χωρίς να έχει απαραίτητα προκαθορισμένες κατευθύνσεις και στόχους. Μιλάμε ακριβώς για τη μετάβαση του Ροβινσώνα από την απόλυτη κυριαρχία και τον έλεγχο που ασκούσε στο νησί 'Speranza' ("Ελπίδα") που βρέθηκε ναυαγός, στην ενσωμάτωσή του στους ρυθμούς του μέρους. Ο Ροβινσώνας σε κάποια στιγμή χάνει την αίσθηση του χρόνου και συμμετέχει στο assemblage των υπόλοιπων στοιχείων του νησιού, σε βαθμό που εγκαταλείπει το νόμο και την έννοια του Άλλου. Το τοπίο έτσι δεν είναι πλέον ανθρώπινο. Μια καινούργια ελευθερία, που προκύπτει από τη συνάντηση του Ροβινσώνα με το νησί, λειαίνει την επικράτεια προτείνοντας ένα νέο νόμο, αυτόν του "γίνομαι κάτι άλλο". Δεν είναι πλέον ένας νόμος που χωρίζει γραμμικά, αλλά μια συνεχής, ανεξέλεγκτη, νομαδική περιπλάνηση.

Δημήτρης Παπαϊωάννου, Ο μεγάλος δαμαστής, 2018

(2) Antonella Picchio, Social reproduction: the political economy of the labour market (Cambridge University Press, 1992)

Greyware -

Greenfield.

logic / nomic

Logos / nomos 262

40, 57-58, 129, 143
157, 171, 173, 186-8,
192, 225-6, 228-9, 231,
234.

56/

2.1 Spatial justice - Lefebvre

④

Guattari

69, 70, 71

transcendence VS

unipolar

moral

law

immanence

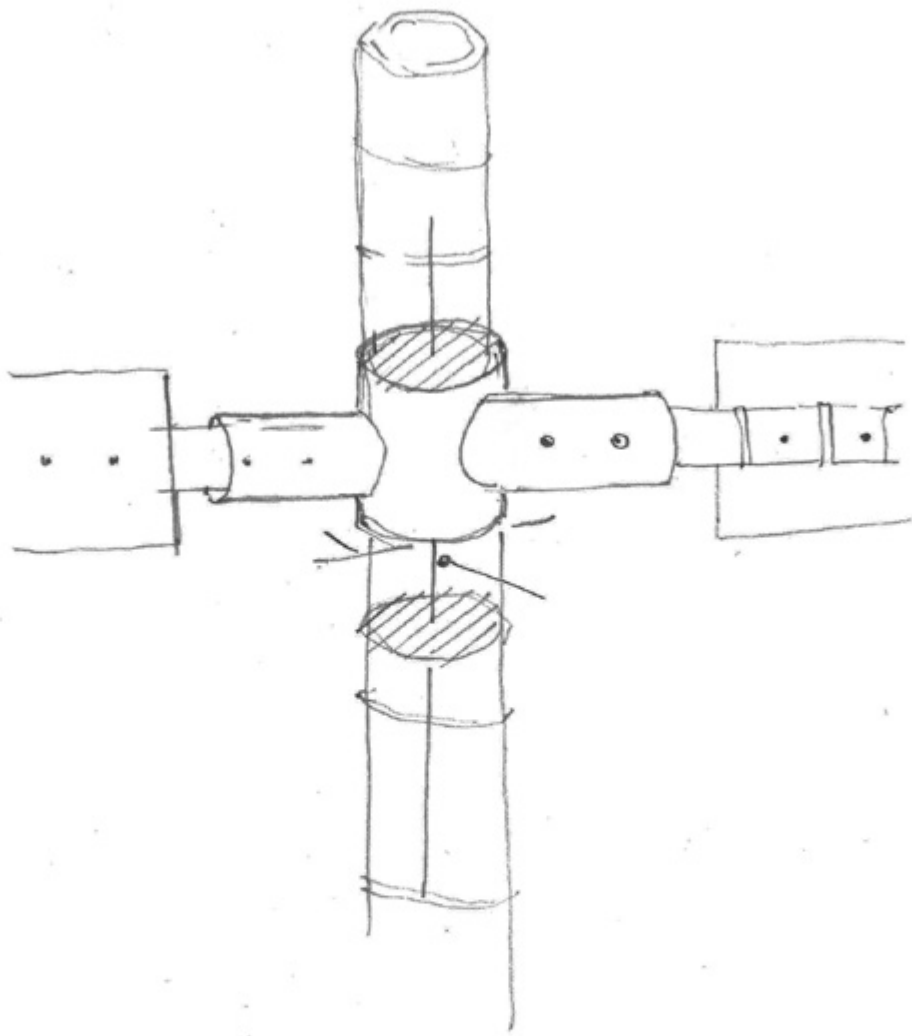
„Sinnvoll und
eine empirische

ethic

nomos

57/ Luhmann, 2004

73

Βιβλιογραφία

- Agamben G., Kishik D., Pedatella S., What Is an Apparatus and Other Essays (Stanford University Press, 2009)
- Agamben G., The State of Exception (University of Chicago Press, 2005)
- Arendt H., The Promise of Politics (ed. Jerome Kohn, New York Schocken Books, 2005)
- Aureli P.V., The possibility of an Absolute Architecture (MIT Press, 2011)
- Bataille G., Το Καταραμένο Απόθεμα (futura, 2010 μτφρ. Λένα Λυμπεροπούλου/ πρώτη έκδοση 1949)
- Benjamin W., Το έργο τέχνης στην εποχή της τεχνολογικής του αναπαραγωγιμότητας (Επέκεινα, 2013/ πρώτη έκδοση 1935)
- Berardi F., The Future After the End of the Economy, e-flux (Journal 30, Δεκέμβριος 2011)
- Bratton B., The Stack | On Software and Sovereignty (MIT Press, 2015)
- Brennan T., The Transmission of Affect (Cornell University Press, 2004)
- Bron J. & Jardine L., Global Interests: Renaissance Art between East and West (Cornell University Press, 2000)
- De Marchi V., Erba F., Etnografia dei Pastori Vaganti del Triveneto (University of Siena, 2009)
- Deleuze G. & Guattari F., A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia (trans. B. Massumi, Athlone Press, 1988)
- Deleuze G. & Guattari F., Anti-Oedipus (trans. R. Hurley, M. Seem and H. R. Lane, University of Minnesota Press, 1983)
- Deleuze G., Spinoza: Practical Philosophy (trans. R. Hurley, City Light Books, 1988)
- Demchak C. & Dombrowski P., Rise of a Cybered Westphalian Age: The Coming Age (Strategic Studies Quarterly 5, 2011)
- Escobar A., Growth, Degrowth: A Vocabulary for a New Era (Routledge, 2014)
- Esposito R., Bios: Biopolitics and Philosophy (trans. and introduced by T. Campbell, University of Minnesota Press, 2008)

Fraser N., *Fortunes of feminism- From State- Managed Capitalism to Neo-liberal Crisis* (Verso, 2013)

Gane N., *The Emergence of Neoliberalism: Thinking through and beyond Michel Foucault's Lectures on Biopolitics* (Theory, Culture and Society 31, 2014)

Haraway D., *When species meet* (University Of Minnesota Press, 2007)

Heidegger M., *Κτίζειν, Κατοικείν, Σκέπτεσθαι* (Πλέθρον, 2009/ πρώτη έκδοση 1951)

Latour B., *Saraceno's Stitching of the Body Politik, τόμος 'On Air- Carte Blanche a Tomas Saraceno'* (Palais de Tokyo et les auteurs, 2018)

Latour B., *Η πρώτη και η δεύτερη φύση- Ποιά πολιτική, τόμος "Συμβιώσεις"* (Καστανιώτη, 2015)

Lefebvre H., *The Production of Space* (trans. D. Nicholson-Smith, Blackwell, 1991)

Luhmann N., *Law as a Social System* (trans. K. Ziegert, Oxford University Press, 2004)

Lyotard J., *Libidinal Economy* (trans. I. Hamilton Grant, Athlone Press, 1993 / πρώτη έκδοση 1974)

Maturana H. & Varela F., *Autopoiesis and Cognition*, (Reidel Publishing, 1972)

Negarestani R., *Cyclonopedia: Complicity with Anonymous Materials* (Repress, 2008)

Philippopoulos A., *Spatial Justice: Body, Law, Atmosphere* (Routledge, 2015)

Picchio A., *An extended macroeconomic approach, τόμος 'Unpaid Work and the Economy, a Gender Perspective on Standards Of Living'* (Routledge, 2003)

Picchio A., *Social reproduction: the political economy of the labour market* (Cambridge University Press, 1992)

Restany P., *Οι Ουλές του Ορφέα* (κατάλογος έκθεσης, γκαλερί Ζουμπουλάκη, Οκτώβριος 1974)

Schmitt C., Balakrishnan G., *The Enemy: An Intellectual Portrait of Carl Schmitt* (Verso, 2000)

Sennet R., *Flesh and Stone: The Body and the City in Western Civilization* (W.W. Norton, 1993)

Sennett R., Ο τεχνίτης (Νησίδες, 2011/ πρώτη έκδοση 2008)

Smith A., The Theory of Moral Sentiments (Oxford University Press, 1979)

Spencer Ch., Εικαστικές Τέχνες Ιούνιος 68- Ιούνιος 69 (Θέματα
Εσωτερικού Χώρου, 1970)

Vandeputte T., Economy and Excess: Three Recent Projects by Lacaton &
Vassal (Productive Uncertainty. Indeterminacy in Spatial Design, Plan-
ning and Management, OASE #85, October 2011)

Virilio P., Open Sky (Verso, 1997)

Μουτσόπουλος Θ., Συλλογικός τόμος “Η εποχή του διαστήματος” (Ασίνη,
2017)

